
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΙΚΑΙΟ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ο ρόλος της αρχής της αναλογικότητας στη σύγκρουση δικαιωμάτων σε περίοδο
πανδημίας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Βασιλική Δήμου

ΑΜ: 7121Μ004

Αθήνα, Νοέμβριος 2022

Τριμελής Επιτροπή:

Αντώνιος Χάνος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Φερενίκη Παναγοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ελευθέριος Βόγκλης, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Βασιλική Δήμου, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται στον συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποχή των γνωμών του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Συνοπτομογραφίες	4
Περίληψη	5
1. Εισαγωγή	6
2. Οι περιορισμοί των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων	7
2.1 Η αρχή της επιφύλαξης του νόμου	9
2.2 Η αρχή της αναλογικότητας	9
2.3 Η παραβίαση του πυρήνα του δικαιώματος	11
3. Η αρχή της αναλογικότητας κατά το εθνικό δίκαιο	11
3.1 Η έννοια της αρχής και η σχέση της με τη τελολογική ερμηνεία του δικαίου	11
3.2 Η θεμελίωση της αρχής αναλογικότητας	15
3.3 Η διάκριση της αρχής αναλογικότητας σε «αρνητική» και «θετική»	16
4. Η νόσος του κορονοϊού COVID- 19 και ο ρόλος της αρχής της αναλογικότητας	20
4.1 Η νόσος του κορονοϊού και το νομοθετικό πλαίσιο της πανδημίας	20
4.2 Η πανδημία ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης	24
4.3 Η αρχή της αναλογικότητας στην πανδημία του COVID-19	27
5. Σύγκρουση δικαιωμάτων στη περίοδο πανδημίας	28
5.1 Το δικαίωμα στην υγεία	28
5.2 Η ελευθερία κίνησης και ο περιορισμός της	31
5.3 Δημόσια παιδεία	36
5.4 Η απαγόρευση των συναθροίσεων	40
5.5 Η ρύθμιση υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού	42
5.6 Νομολογία Αποφάσεων σχετικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό	48
5.7 Θρησκευτική ελευθερία	49
6. Συμπεράσματα	53
Βιβλιογραφία	57

Συντομογραφίες

ΕΔΔΑ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ν.: Νόμος

Παρ.: Παράγραφος

Σ: Σύνταγμα

ΣΕΕ: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης

Σελ.: Σελίδα(ες)

ΣΛΕΕ: Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας

Τμ.: Τμήμα

Υποσ.: Υποσημείωση

Ε.Σ.Υ: Εθνικό Σύστημα Υγείας

ΑΠΔΠΧ: Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα

ΥΑ: Υπουργική Απόφαση

ΓΚΠΔ: Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων

Δ: Δικαστήριο

Α.Α.Δ.Ε: Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων

Περίληψη

Στόχος της παρούσας διατριβής είναι να παράσχει μια νομική ανάλυση, σε μεταθεωρητικό επίπεδο, της έκτακτης ανάγκης υγείας που προέκυψε από την πανδημία COVID-19 και των νομικών της συνεπειών, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται στο κανονιστικό πλαίσιο που διέπει τα περιοριστικά μέτρα και την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Η διάρθρωση της διατριβής αποσκοπεί στη δημιουργία μιας νομικής και κοινωνιολογικής βάσης για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, αντλώντας από διεθνείς και εθνικές νομικές πηγές, και εξετάζοντας τη λειτουργία του προληπτικού κράτους. Στη συνέχεια εστιάζεται στην κατασκευή ενός τεκμηριωμένου επιχειρήματος με βάση την αρχή της αναλογικότητας, αξιολογώντας τη νομιμότητα των περιορισμών στην ελευθερία μετακίνησης. Η επιλογή να εξεταστούν ειδικά οι περιορισμοί στην ελευθερία κυκλοφορίας είναι σκόπιμη, δεδομένου του θεμελιώδους χαρακτήρα της στα συνταγματικά κείμενα και τα νομικά συστήματα, απεικονίζοντας την εξισορρόπηση με το ποικίλο δικαίωμα στην υγεία που βιώνεται από την έναρξη της πανδημίας.

Με τη θέσπιση του νομικού πλαισίου που αφορά τις καταστάσεις κινδύνου και αναγκαιότητας, η ανάλυση προχωρά σε μια θεωρητική εξέταση της αρχής της αναλογικότητας και του κεντρικού της ρόλου στην επιχειρηματολογία και την αιτιολόγηση κατά τη διάρκεια πανδημιών. Επιπλέον, γίνεται διερεύνηση της διαφοροποιημένης ερμηνείας των περίπλοκων δικαιωμάτων που αφορούν την ελευθερία κυκλοφορίας και την υγεία.

Οι υποχρεώσεις των κρατών να προστατεύουν προληπτικά τα δικαιώματα και να επιδεικνύουν τη δέουσα επιμέλεια εξετάζονται στη συνέχεια στο πλαίσιο των μέτρων για την καταπολέμηση της εξάπλωσης του κορονοϊού. Τέλος, παρουσιάζεται μια ολοκληρωμένη συνταγματική αξιολόγηση των περιορισμών στην ελευθερία κυκλοφορίας, ολοκληρώνοντας την αιτιολογημένη επιχειρηματολογία βάσει της αρχής της αναλογικότητας. Η αξιολόγηση αυτή λαμβάνει υπόψη όλες τις εξεταζόμενες παραμέτρους, συμπεριλαμβανομένης της φύσης των δικαιωμάτων, των κρατικών ενεργειών και της εφαρμογής τους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις της αρχής.

Λέξεις κλειδιά: αρχή αναλογικότητας, δημόσιο συμφέρον, πανδημία, περιορισμός θεμελιωδών δικαιωμάτων, κράτος δικαίου, ανθεκτικότητα Συντάγματος

1. Εισαγωγή

Η αρχή της αναλογικότητας είναι μια συνταγματική έννοια που εμπίπτει στην κατηγορία των "περιορισμών των περιορισμών" που επιβάλλονται στα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα. Χρησιμεύει ως γενική αρχή αξιολόγησης της νομιμότητας των περιορισμών που επιβάλλει το κράτος στα κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα, διασφαλίζοντας ότι οι περιορισμοί αυτοί δεν είναι ούτε ανεξέλεγκτοι ούτε αυθαίρετοι. Προερχόμενη από το γερμανικό και το γαλλικό συνταγματικό δίκαιο, ενσωματώθηκε επίσημα στο ελληνικό Σύνταγμα (αναφέρεται ως "Σ") με το Ψήφισμα της 6ης Απριλίου 2001 της 7ης Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αρχή είχε αναγνωριστεί και εφαρμοστεί από το Συμβούλιο της Επικρατείας στη νομολογία πριν από την επίσημη ενσωμάτωσή της.

Στο ελληνικό κείμενο, κατοχυρώνεται στο άρθρο 25§1 Σ, το οποίο ορίζει: "Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου κατοχυρώνονται από το Κράτος. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να εξασφαλίζουν την απρόσκοπτη και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες εφαρμόζονται. Κάθε περιορισμός που μπορεί να επιβληθεί στα δικαιώματα αυτά βάσει του Συντάγματος πρέπει να προβλέπεται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από νόμο, με επιφύλαξη υπέρ αυτού, και να σέβεται την αρχή της αναλογικότητας".

Σύμφωνα με την ερμηνεία που προκύπτει από τη νομολογία, ιδίως από την απόφαση αριθ. 5/2013 του Ανωτάτου Δικαστηρίου, ο κοινός νομοθέτης, αρμόδιος για τη θέσπιση περιορισμών των ατομικών δικαιωμάτων, δεσμεύεται από την απαίτηση τήρησης της αρχής της αναλογικότητας. Αντίθετα, ο ρόλος του δικαστή είναι να ελέγχει την τήρηση της αρχής αυτής και, σε περίπτωση παραβίασης, να απορρίπτει την εφαρμογή του νόμου ως αντισυνταγματική. Η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί

ακρογωνιαίο λίθο του κράτους δικαίου, χρησιμεύοντας ως εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων έναντι αδικαιολόγητων περιορισμών. Στο σύγχρονο κράτος πρόνοιας, ρυθμίζει επιπλέον την ισορροπία μεταξύ της ατομικής ελευθερίας και των κοινωνικών συμφερόντων.

Η συμπερίληψη του άρθρου 25 παράγραφος 1 στοιχείο δ) στο Σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001 υπογράμμισε την επιτακτική ανάγκη εφαρμογής του από τα δικαστήρια. Η συνθήκη για την πανδημία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον επαναπροσδιορισμό της κυριαρχίας και της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, εγκαινιάζοντας τη μετάβαση από ένα κοινωνικό κράτος δικαίου, το οποίο δίνει προτεραιότητα στις κοινωνικές ανάγκες λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικοπολιτικές αποχρώσεις, σε ένα υβριδικό κράτος που δίνει έμφαση στην πρόληψη και τη διαχείριση της κατάστασης. Αυτό το κράτος παραμερίζει συχνά τις εγγυητικές του λειτουργίες, βασισόμενο κυρίως σε γενικά προληπτικά μέτρα.

Η παρούσα μελέτη διερευνά τη σημασία της εξισορρόπησης ως νομικής μεθόδου, ιδίως στο πλαίσιο ενός σύγχρονου φιλελεύθερου κράτους δικαίου, υπογραμμίζοντας τη σημασία της. Ειδικότερα, διερευνά τον αντίκτυπο των μέτρων πανδημίας στα διασυνδεδεμένα δικαιώματα, οδηγώντας σε συρρίκνωση -έστω και οριακά εντός της συνταγματικής νομιμότητας- των δικαιωμάτων. Αφού οριοθετηθούν οι διαστάσεις των υποχρεώσεων των κρατών να προστατεύουν ενεργά τα δικαιώματα και να επιδεικνύουν τη δέουσα επιμέλεια, πραγματοποιείται μια τελική αξιολόγηση, εξετάζοντας τη συνταγματική υποταγή και αντλώντας πληροφορίες από τις παρατηρήσεις των υγειονομικών, πολιτικών και νομικών πτυχών της πανδημίας COVID-19.

2. Οι περιορισμοί των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων

Στην περίπτωση θέσης περιορισμών από το κράτος σε δικαιώματα κατοχυρωμένα από το Σύνταγμα, είναι πιθανό αυτοί να καταλήγουν αντίθετοι στο Σύνταγμα ή συνταγματικά ανεπίτρεπτοι, άρα αντισυνταγματικοί. Σε ένα δημοκρατικό

κράτος όπως η Ελλάδα, μια τέτοια έκβαση κρίνεται βέβαια απαράδεκτη και επικίνδυνη. Ακόμη κι όταν αυτό συμβαίνει λόγω μια «έκτακτης περίπτωσης εξαιρετικά επείγουσας κι απρόβλεπτης ανάγκης». Είναι απαραίτητο ο νομοθέτης να λαμβάνει υπόψη και να τηρεί κατά το έργο του κάποιες εγγυήσεις ή αλλιώς περιορισμούς των περιορισμών, ώστε η άσκηση των δικαιωμάτων να περιορίζεται σε σημείο που επιτρέπεται από το Σύνταγμα και που δικαιολογείται από αυτό. Το δικαίωμα στην υγεία κατοχυρώνεται δις. Ως ατομικό, αμυντικό δικαίωμα με το άρθρο 5 παρ. 5 Σ που ορίζει ότι καθένας «έχει δικαίωμα στην προστασία της υγείας [...]» και ως κοινωνικό δικαίωμα με το άρθρο 21 παρ. 3 Σ, σύμφωνα με το οποίο «Το Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών [...]». Σε αντίθεση με τα μέτρα σε ατομικό επίπεδο που έχουν κριθεί συνταγματικά αποδεκτά, οι περιορισμοί που επιβάλλονται σε συλλογικό επίπεδο έχουν προκαλέσει παρατεταμένες συζητήσεις εντός του ελληνικού συνταγματικού πλαισίου. Το επίκεντρο των συζητήσεων αυτών περιστρέφεται γύρω από το αν οι περιορισμοί που επιβάλλονται στα δικαιώματα σε συλλογικό επίπεδο είναι επιτρεπτοί ή όχι. Κατά την αρχική φάση της πανδημίας, πρωταρχικό συνταγματικό μέλημα αποτέλεσε η αξιολόγηση της (αντισυνταγματικότητας) των μέτρων που επέβαλαν περιορισμούς στη μετακίνηση των πολιτών τόσο εντός όσο και εκτός της επικράτειας, σε συνδυασμό με τους επακόλουθους περιορισμούς διαφόρων δικαιωμάτων. Ταυτόχρονα, υπήρξαν εκτεταμένες διαβουλεύσεις σχετικά με τις πιθανές επιπτώσεις σε άλλα συνταγματικά δικαιώματα. στα μέτρα σε ατομικό επίπεδο που κρίθηκαν συνταγματικά αποδεκτά, οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν σε συλλογικό επίπεδο προκάλεσαν παρατεταμένες συζητήσεις εντός του ελληνικού συνταγματικού πλαισίου. Το επίκεντρο των συζητήσεων αυτών περιστρέφεται γύρω από το αν οι περιορισμοί που επιβάλλονται στα δικαιώματα σε συλλογικό επίπεδο είναι επιτρεπτοί ή όχι. Κατά την αρχική φάση της πανδημίας, πρωταρχικό συνταγματικό μέλημα αποτέλεσε η αξιολόγηση της (αντισυνταγματικότητας) των μέτρων που επέβαλαν περιορισμούς στη μετακίνηση των πολιτών τόσο εντός όσο και εκτός της επικράτειας, σε συνδυασμό με τους επακόλουθους περιορισμούς διαφόρων δικαιωμάτων. Ταυτόχρονα, υπήρξαν εκτεταμένες διαβουλεύσεις σχετικά με τις πιθανές επιπτώσεις σε άλλα συνταγματικά δικαιώματα.

2.1 Η αρχή της επιφύλαξης του νόμου

Σύμφωνα με την αρχή αυτή, περιορισμός σε δικαίωμα κατοχυρωμένο από το Σύνταγμα δύναται να επιβληθεί με τυπικό νόμο, με τον οποίο εξουσιοδοτείται η Διοίκηση για την έκδοση κανονιστικών πράξεων και με βάση την αρχή της νομιμότητας για την έκδοση ατομικών διοικητικών πράξεων. Στην περίπτωση της πανδημίας, η οποία μάλλον αναμφισβήτητα αποτελεί μια εκ των «έκτακτων περιπτώσεων εξαιρετικά επείγουσας κι απρόβλεπτης ανάγκης», τις οποίες εισάγει ως προϋπόθεση για έκδοση Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου το άρθρο 44 παρ. 1 Σ, η εν λόγω αρχή τηρείται μέσω της επιβολής περιορισμών με την έκδοση ΠΝΠ, οι οποίες μάλιστα στη συνέχεια κυρώθηκαν με νόμο. ¹

2.2 Η αρχή της αναλογικότητας

Προβλεπόμενη από το άρθρο 25 παρ. 1 Σ και από το άρθρο 5 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η αρχή της αναλογικότητας είναι ένα νομικό εργαλείο μέγιστης σημασίας, ένα εργαλείο κράτους δικαίου, θεμελίωσης μιας απόφασης και στάθμισης. Σε μια ξαφνική κρίση όπως η πανδημία, η εν λόγω αρχή μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο ανθεκτικότητας του Συντάγματος κι επαναστατικότητας των δικαιωμάτων. Με βάση λοιπόν την αρχή της αναλογικότητας, οι περιορισμοί στα δικαιώματα στο πλαίσιο της πανδημίας θα πρέπει να εξυπηρετούν έναν θεμιτό σκοπό και να είναι κατάλληλοι ή αλλιώς πρόσφοροι, αναγκαίοι και ανάλογοι για το σκοπό αυτό.

Πιο συγκεκριμένα λοιπόν, όσον αφορά στο αν οι περιορισμοί προς προφύλαξη από τις συνέπειες της πανδημίας είναι **κατάλληλοι**, στην πράξη θα κριθεί και θα αποδειχθεί η καταφατική ή αρνητική απάντηση του ερωτήματος. Αρχικά όμως κρίνεται καταφατική, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα περιοριστικά μέτρα συνάδουν με την κοινή πείρα και λογική ενώ ταυτόχρονα επιβάλλονται μετά από παραινήσεις της επιστημονικής κοινότητας σχετικές με τη μεταδοτικότητα του ιού, τους τρόπους προστασίας κλπ. . Ως εκ τούτου, παρέχεται ευρύ περιθώριο εκτίμησης της καταλληλότητάς τους στη Διοίκηση, κατ' εξουσιοδότηση του νομοθέτη και κυρίως στο

¹ Πανδημία και περιοριστικά μέτρα: Περιορισμοί στα θεμελιώδη δικαιώματα και αρχή της επιφύλαξης του νόμου (Μέρος Ι) - Τσιλιώτης Χαράλαμπος - www.syntagmawatch.gr

πλαίσιο άσκησης της διακριτικής ευχέρειάς της. Επίσης, ο έλεγχος της δικαστικής λειτουργίας κινείται στα πλαίσια του προδήλως εσφαλμένου ή παράλογου.

Εξάλλου, η **αναγκαιότητα** των περιορισμών, το ότι δηλαδή επιβλήθηκαν οι λιγότερο επαχθείς από τη δεξαμενή των πιθανών, κρίνεται με μεγαλύτερη δυσκολία και ο δικαστικός έλεγχός της αρμόζει να είναι εκτεταμένος. Ο νομοθέτης δεν κατέχει πλέον ευρύ πεδίο δράσης και διακριτική ευχέρεια, ενώ φέρει το βάρος αποδείξεως ότι το επιλεγέν περιοριστικό μέτρο είναι το λιγότερο δυνατό επαχθές. Ωστόσο, στην περίπτωση της πανδημίας τα επιβληθέντα μέτρα προστασίας, τα οποία είναι εξ ορισμού επαχθή και πρωτοφανή, διαφαίνονται όντως ως τα λιγότερο επαχθή, λαμβανομένου υπόψη και του ότι είτε ίδιας είτε παρόμοιας έντασης μέτρα λήφθηκαν στα περισσότερα κράτη της γης που επλήγησαν από την πανδημία. Στα κράτη δε που δεν επιλέχθηκαν έγκαιρα ίδιας εμβέλειας περιορισμοί, αυτά ήρθαν αργά ή γρήγορα αντιμέτωπα με πολυάριθμους νεκρούς και βαριά νοσούντες, ως αποτέλεσμα της αιφνιδιαστικής υπερφόρτωσης των εθνικών συστημάτων υγείας. Χωρίς βέβαια να λησμονείται και η ηθική διάσταση των συνθηκών αυτών για την κοινωνική και οικονομική ζωή των κρατών αυτών, η οποία άγγιξε σε πολλές περιπτώσεις τα όρια του εθνικού πένθους όπως για παράδειγμα στην Ισπανία και το Κιργιστάν.

Για την ολοκλήρωση του ελέγχου τήρησης της αρχής της αναλογικότητας των περιορισμών, απομένει η διερεύνηση για το αν τα περιοριστικά μέτρα της πανδημίας είναι **ανάλογα** υπό στενή έννοια, η στάθμιση δηλαδή μεταξύ του κόστους που συνεπάγονται τα μέτρα και του οφέλους που αυτά επιφέρουν, ώστε να υπάρχει μια εύλογη αναλογία. Όσον αφορά στην πανδημία, ως όφελος των περιορισμών επέρχονται η απρόσκοπτη άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων της ζωής και της υγείας των πολιτών, καθώς και η ανεμπόδιστη, όσο γίνεται, λειτουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Αντίθετα, το κόστος που συνεπάγονται τα περιοριστικά μέτρα είναι η ελεγχόμενη άσκηση άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων και οι διάφορες δυσμενείς συνέπειες επί της εθνικής οικονομίας. Στη στάθμιση τους βέβαια, είναι συνετό να λαμβάνονται ως δεδομένα η πρωταρχική υποχρέωση του κράτους να εκπληρώσει το καθήκον του να προστατέψει τη ζωή και τη δημόσια υγεία, τα πεπερασμένα χρονικά όρια των περιορισμών εφόσον η ισχύς τους ταυτίζεται με την ύπαρξη της πανδημίας

και μόνο, και τέλος η δυνατότητα ανάκαμψης της οικονομίας με το τέλος της υγειονομικής κρίσης, σε αντίθεση με την αδυναμία επιστροφής των θανόντων στη ζωή.

2.3 Η παραβίαση του πυρήνα του δικαιώματος

Κατά τον περιορισμό εν όψει πανδημίας της άσκησης δικαιωμάτων όπως αυτό του συνδικαλισμού, της συνάθροισης ή κάποιων πτυχών ψυχαγωγίας και άθλησης, όπου δεν υπάρχει περιθώριο εξαιρέσεων, η παραβίαση του πυρήνα του δικαιώματος αίρεται νομίμως μέσω της παροδικότητας του περιοριστικού μέτρου και των πρωτόγωννων επικρατούσων συνθηκών που προτάσσουν τη ζωή και την υγεία ως πρωταρχικά προστατευόμενα αγαθά. Παρόλα αυτά, μεγάλο μέρος των μέτρων κατά της πανδημίας περιλαμβάνουν εξαιρέσεις από τους περιορισμούς, τους οποίους επιβάλλουν στην άσκηση των δικαιωμάτων, γεγονός που τους αποτρέπει να υπεισέλθουν στον πυρήνα των δικαιωμάτων. Όπως για παράδειγμα η -υπό προϋποθέσεις- δυνατότητα μετάβασης σε φαρμακείο ή σωματικής άσκησης σε εξωτερικό χώρο ή κίνησης με κατοικίδιο ζώο, ως εξαιρέσεις στην απαγόρευση της κίνησης. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση που ο περιορισμός δεν έχει καθολικό χαρακτήρα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση γνωστοποίησης στο κράτος μέρους προσωπικών δεδομένων αποκλειστικά σχετικών με την κίνηση και τελούντων σε πλήρη συνάφεια με αυτή.²

3. Η αρχή της αναλογικότητας κατά το εθνικό δίκαιο

3.1 Η έννοια της αρχής και η σχέση της με τη τεολογική ερμηνεία του δικαίου

Η αρχή της αναλογικότητας έχει μαθηματική σημασία, καθώς σημαίνει συσχέτιση των μεγεθών στη συχνά δύσκολη προσπάθεια προσδιορισμού και καθορισμού του κατάλληλου νομικού μέτρου. Η διαδικασία αυτή αναδεικνύει την πρόκληση της φαινομενικής ποσοτικοποίησης των εγκληματολογικών υπολογισμών. Στη σύγχρονη

² Πανδημία και περιοριστικά μέτρα (Μέρος II): Οι αρχές της αναλογικότητας και της απαγόρευσης παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος - Τσιλιώτης Χαράλαμπος - www.syntagmawatch.gr

νομική θεωρία, η φύση της αρχής της αναλογικότητας είναι εμφανής στην έννοια του κοινωνικού κανόνα δικαίου, μια έννοια που διατυπώθηκε θεμελιωδώς από στοχαστές όπως ο Ρουσσώ, ο Χομπς και ο Τζον Λοκ. Ωστόσο, ενσωματώθηκε συγκεκριμένα στη νομική συλλογιστική μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σηματοδοτώντας την ανάγκη για ένα δομημένο και συνταγματικά ώριμο φιλελεύθερο κράτος. Η αρχή της αναλογικότητας, η οποία κατοχυρώνεται επίσης στο δίκαιο της ΕΕ (άρθρο 5 παράγραφος 4 της ΣΕΕ), έχει τις ρίζες της στο κράτος δικαίου. Η αναθεώρηση του 2001 παγίωσε τη θέση της στο τελευταίο εδάφιο του άρθρου 25 παράγραφος 1 του Συντάγματος, εικοσιπέντε χρόνια μετά τη ρητή νομολογιακή της αναγνώριση το 1984.

Ως συνταγματική αρχή, χρησιμεύει ως "οριζόντιος κανόνας για την ερμηνεία του συνόλου των συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών" και διευκολύνει την "αρχή της ανεμπόδιστης και αποτελεσματικής άσκησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων" μέσω του συνταγματικού δικαστικού ελέγχου. Κάθε περιοριστικό μέτρο που παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας θεωρείται αντισυνταγματικό σύμφωνα με το άρθρο 25 παράγραφος 2. Τέτοιες παραβιάσεις συντρέχουν όταν το περιοριστικό μέτρο κρίνεται "προδήλως ακατάλληλο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού" ή όταν οι δυσμενείς συνέπειές του είναι "προδήλως δυσανάλογες" ή "αντισταθμίζουν τον επιδιωκόμενο σκοπό" (ΣτΕ 990/2004, 3474/2011, 1195/2016, 956/2009). Έτσι, η αρχή της αναλογικότητας απαιτεί μια εύλογη σχέση μεταξύ της συγκεκριμένης έντασης, του εύρους και της διάρκειας του περιορισμού ενός δικαιώματος και του συνταγματικού σκοπού που εξυπηρετεί, τονίζοντας ότι ο σκοπός πρέπει να έχει συνταγματική βάση. Η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο του δικαίου της ΕΕ, που εδράζεται στο άρθρο 5 παράγραφος 5 της Συνθήκης ΕΚ και αναφέρεται στο 296 της ΣΛΕΕ. Η διαδικασία επαλήθευσης της συμμόρφωσης με την αναλογικότητα περιλαμβάνει τρία στάδια: τον προσδιορισμό του κατά πόσον το μέτρο είναι προδήλως κατάλληλο, αναγκαίο και αναλογικό με τη στενή έννοια του όρου. Η έλλειψη καταλληλότητας, αναγκαιότητας και αυστηρής αναλογικότητας παραβιάζει την αρχή, καθιστώντας το περιοριστικό μέτρο αντισυνταγματικό και οδηγώντας σε ακύρωση. Αυτή η αξιολογική νομική έννοια της αναλογικότητας υπόκειται σε σχετική και μεταβλητή εξειδίκευση, η οποία επηρεάζεται από τις ποικίλες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες με την πάροδο του χρόνου.

Τα δομικά εννοιολογικά στοιχεία της αρχής της αναλογικότητας σύμφωνα με τη νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και την κρατούσα στη θεωρία άποψη είναι τα εξής:

1. η αρχή της καταλληλότητας, δηλαδή εάν το επιλεγέν μέσο είναι από μόνο του ικανό να εξυπηρετήσει τον επιδιωκόμενο και σίγουρα νόμιμο σκοπό. Η κρίση περί καταλληλότητας «προϋποθέτει πρόγνωση ήδη κατά τη θέσπιση ενός μέτρου, ως προς την αιτιώδη συνάφεια και επομένως μια υποκειμενική αξιολόγηση».
2. η αρχή της αναγκαιότητας, σύμφωνα με την οποία το κατά τα λοιπά πρόσφορο μέσον είναι το λιγότερο επαχθές για το αντίρροπο στον επιδιωκόμενο εγγύτερο σκοπό έννομο συμφέρον και,
3. η *stricto sensu* αναλογικότητα, δηλαδή το ζήτημα εάν υπάρχει εύλογη σχέση μεταξύ του επιλεγέντος ως πρόσφορου και αναγκαίου μέσου και του επιδιωκόμενου σκοπού.

Στο πλαίσιο της επιστημονικής συζήτησης για την αρχή της αναλογικότητας, διεξάγεται εδώ και καιρό το ζήτημα της σχέσης της αρχής αυτής με την τελολογική ερμηνεία³. Ο δικαστικός έλεγχος της αναλογικότητας, παρά τη συγγένεια που παρουσιάζει με την τελολογική ερμηνεία των νομικών διατάξεων, ιδίως στην προφανή χρήση της ζεύξης μέσου- σκοπού, δεν ταυτίζεται ωστόσο με αυτήν. Η συνταγματική αρχή της αναλογικότητας στην ελεγκτική της λειτουργία δεν αποτελεί εξειδίκευση της τελολογικής ερμηνείας του δικαίου, η επιχειρηματική αναγωγή όμως σε αυτήν από τον εφαρμοστή του δικαίου κατά την ερμηνευτική κατεργασία της νομικής διάταξης αποτελεί έκφανση της τελολογικής ερμηνείας του δικαίου. Μια σημαντική διαφορά είναι ότι η τελολογική ερμηνεία με βάση τον σκοπό της νομικής διάταξης δεν έχει ως

³ Για τα παρακάτω βλ. Χάνος Αντώνιος, Τελολογική ερμηνεία του δικαίου και αρχή της αναλογικότητας Μελέτημα που δημοσιεύθηκε στον συλλογικό τόμο με τίτλο «Σκοπός, τελεολογία και δίκαιο – Εισηγήσεις ανακοινωθείσες εις το Διεπιστημονικό Φροντιστήριο 2006/2007 δημοσιευόμενες τη επιμελεία Ι. Στράγγα / Χαρ. Παπαχαράλαμπους», το 2010 ως Τόμος 4 της επιστημονικής σειράς «Πεπραγμένα της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοϊστορικής Ερεύνης» από τους εκδοτικούς οίκους Σάκκουλα (Αθήνα – Θεσσαλονίκη), Nomos (Baden-Baden) και L'Harmattan (Paris – Torino -Budapest), σελ. 343-368 (με περίληψη στη γερμανική γλώσσα στις σελ. 367/368).

κριτήριο την αναγκαιότητα του μέτρου ή την υπό στενή έννοια αναλογικότητά του σε σχέση με το επιδιωκόμενο σκοπό. Κατά την τελολογική ερμηνεία ο ερμηνευτής πρέπει να ερμηνεύσει τη νομική διάταξη με τέτοιο τρόπο, ώστε η εφαρμογή της στην συγκεκριμένη βιοτική περίπτωση να αποτελεί μέσο πρόσφορο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού της διάταξης. Τελολογική ερμηνεία υπο στενή έννοια και ερμηνευτική λειτουργία της αρχής της αναλογικότητας συγκλίνουν μόνο στο κριτήριο της καταλληλότητας του μέτρου. Ενώ η καταλληλότητα του μέτρου να οδηγήσει στην επίτευξη του τεθειμένου δικαιοπολιτικού σκοπού αποτελεί στα πλαίσια της αρχής της αναλογικότητας κριτήριο δικαστικού ελέγχου τόσο ακυρωτικού και αναιρετικού, όσο και ουσιαστικού, στα πλαίσια της υπό στενή έννοια νοούμενης τελολογικής ερμηνείας του δικαίου δεν τίθεται εν αμφιβόλω, ούτε αποτελεί και αντικείμενο εξέτασης αλλά προϋποτίθεται. Αντικείμενο ανεύρεσης στην τελολογική ερμηνεία αποτελεί κατ' αρχάς ο δικαιοπολιτικός σκοπός, αφού θεωρείται δεδομένο, ότι η νομική διάταξη και η εφαρμογή της αποτελούν πρόσφορο μέσο προς επίτευξη σκοπού. Αφού διαγνωσθεί ο σκοπός αυτός, αναζητείται το κανονιστικό νόημα της διάταξης. Ο δικαστικός έλεγχος της αναλογικότητας υπό ευρεία έννοια προϋποθέτει, επομένως την τελολογική ερμηνεία της υπό κρίση νομικής διάταξης και στις δυο φάσεις της δηλαδή, τόσο στον εντοπισμό του σκοπού της διάταξης όσο και την απόδοση του κανονιστικού νοήματος σε αυτή, την ερμηνευτική εξειδίκευσή της, ώστε το μέτρο να είναι το πλέον κατάλληλο. Επομένως μόνο στο στάδιο του ελέγχου της καταλληλότητας του μέτρου τελολογική ερμηνεία του δικαίου και αναλογικότητα υπό ευρεία έννοια διαπλέκονται στενά αν και δεν ταυτίζονται, όχι στο στάδιο της αναγκαιότητας. Αφού μέλημα της τελολογικής ερμηνείας μπορεί να είναι η στάθμιση ενδεχομένως διαφορετικών σκοπών της ερμηνευόμενης διάταξης όχι όμως και η στάθμιση ενδεχομένως διαφορετικών μέσων προς επίτευξη του δεδομένου σκοπού ως προς την ηπιότητα τους, όπως αυτή επιτελείται κατά την εξέταση της αναγκαιότητας. Η *stricto sensu* αναλογικότητα κατά την τελολογική ερμηνεία αφορά την στάθμιση σκοπών, ενώ στην αρχή της αναλογικότητας έχουμε στάθμιση αντίθετων συμφερόντων προς το επιδιωκόμενο σκοπό. Τελολογική ερμηνεία του δικαίου και έλεγχος της αναλογικότητας υπό ευρεία έννοια αποτελούν δύο διακριτές διεργασίες στα πλαίσια εφαρμογής του δικαίου με διαφορετική εννοιολογική και επιχειρηματολογική δομή και με διαφορετική λειτουργία, αν και συνδεδεμένες εσωτερικά.

3.2 Η θεμελίωση της αρχής αναλογικότητας

Προβλεπόμενη από το άρθρο 25 παρ. 1 Σ και από το άρθρο 5 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η αρχή της αναλογικότητας είναι ένα νομικό εργαλείο μεγίστης σημασίας, ένα εργαλείο κράτους δικαίου, θεμελίωσης μιας απόφασης και στάθμισης. Η συνταγματική αρχή της αναλογικότητας⁴, όταν απευθύνεται στον κοινό νομοθέτη συνιστά «περιορισμό στους περιορισμούς», που μπορεί να επιφέρει αυτός στα συνταγματικά δικαιώματα. Η αρχή τηρείται άμεσα από το νομοθέτη, αφού αυτός δεσμεύεται από αυτήν κατά την δικαιοθετική του δραστηριότητα. Στον δικαστή όμως απευθύνεται η αρχή και τον δεσμεύει στην ελεγκτική της πρωτίστως λειτουργία. Λειτουργεί δηλαδή ως κανόνας ελέγχου της αντισυνταγματικότητας του νόμου, στο βαθμό που αυτός περιορίζει υπέρμετρα θεμελιώδη δικαιώματα. Αποτελεί δηλαδή κριτήριο ελέγχου της αντισυνταγματικότητας των περιοριστικών των ατομικών ελευθεριών μέτρων, που διενεργείται από τον δικαστή. Η αρχή της αναλογικότητας εφαρμόζεται δηλαδή μόνον όταν η κρατική δράση θίγει ορισμένο συνταγματικό δικαίωμα και όχι σε κάθε περίπτωση άσκησης διακριτικής ευχέρειας.

Σε μια ξαφνική κρίση όπως η πανδημία, η εν λόγω αρχή μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο ανθεκτικότητας του Συντάγματος κι επανατακτικότητας των δικαιωμάτων. Με βάση λοιπόν την αρχή της αναλογικότητας, οι περιορισμοί στα δικαιώματα στο πλαίσιο της πανδημίας θα πρέπει να εξυπηρετούν έναν θεμιτό σκοπό και να είναι κατάλληλοι ή αλλιώς πρόσφοροι, αναγκαίοι και ανάλογοι για το σκοπό αυτό. Η νομική έννοια της αρχής της αναλογικότητας προσδιορίζεται κατά κόρον ως η εύλογη σχέση μεταξύ του περιοριστικού μέτρου και του επιδιωκόμενου σκοπού και εκφράζεται ανάγλυφα με το διατυπωθέν από τον Fritz Fleiner απόφθεγμα «η αστυνομία οφείλει να μη βάλλει με κανόνια κατά των σπουργιτιών.» Έτσι κατά τον Αρ. Μάνεση : «Οι περιορισμοί των ατομικών ελευθεριών πρέπει να δικαιολογούνται από σοβαρούς λόγους γενικότερου δημοσίου συμφέροντος και να ανταποκρίνονται προς το σκοπό, για τον οποίο θεσπίζονται, και να μην υπερβαίνουν το εκάστοτε απαραίτητο μέτρο, δηλαδή να είναι αναγκαίοι και πρόσφοροι για την επίτευξη του επιδιωκόμενου

⁴ Βλ. σχετικά Χάνος Αντώνιος, Η αρχή της αναλογικότητας στο έργο της Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου σε: Φερενίκη Παναγοπούλου/Ευαγγελία Μπάλτα (επιμ.), Τόμος εις μνήμην Καθηγήτριας Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, 2020.

αποτελέσματος.»⁵. Η έννοια της αναλογικότητας χρησιμεύει ως περιορισμός στους διάφορους νομοθετικούς περιορισμούς που επιβάλλονται στα θεμελιώδη δικαιώματα. Σε αντίθεση με την αρχή της τριτενέργειας που εφαρμόζεται στις αλληλεπιδράσεις ιδιωτικού δικαίου, η αναλογικότητα έχει περιορισμένη εφαρμογή σε πλαίσια δημοσίου δικαίου, η οποία χαρακτηρίζεται από τον υποκειμενικό της χαρακτήρα. Βασίζεται στη δικαστική διακριτική ευχέρεια για να εκτιμήσει κατά πόσον ένας περιορισμός ενός συνταγματικού δικαιώματος υπερβαίνει τα αποδεκτά όρια όσον αφορά τον επιδιωκόμενο στόχο, αντί να θέτει υπό αμφισβήτηση την αναγκαιότητα του ίδιου του περιορισμού. Παρ' όλα αυτά, η αρχή δεσμεύει το νομοθετικό σώμα και τη συνολική άσκηση της κρατικής εξουσίας θέτοντας όρια, και ο έλεγχός της επεκτείνεται στη διοικητική διακριτική ευχέρεια.

Ο ορισμός της αρχής περιλαμβάνει την αναγνώριση της προϋπόθεσης του κοινωνικού ή δημόσιου συμφέροντος και της επιδίωξης ενός νόμιμου στόχου. Η αναλογικότητα ενισχύει τη διασφάλιση των ατομικών ελευθεριών από αυθαίρετες και περιοριστικές κρατικές ενέργειες, επιτρέποντας τον περιορισμό τους αποκλειστικά και μόνο προς το δημόσιο συμφέρον και όταν αυτό κρίνεται αναγκαίο. Σε περιπτώσεις όπου προκύπτουν αντικρουόμενα δικαιώματα στο πλαίσιο του δημόσιου συμφέροντος ή της αναγκαιότητας, η αρχή της αναλογικότητας τίθεται σε εφαρμογή. Αυτό διατυπώνεται μέσω των αρχών της καταλληλότητας, της αναγκαιότητας και της αυστηρής αναλογικότητας. Όσον αφορά την αρχή της αναγκαιότητας, οι νομοθέτες υποχρεούνται να αξιολογούν τα εναλλακτικά μέτρα για την επίτευξη ενός νόμιμου στόχου και να επιλέγουν το λιγότερο περιοριστικό.

3.3 Η διάκριση της αρχής αναλογικότητας σε «αρνητική» και «θετική»

Στη θεωρία⁶ η διάκριση της αρχής της αναλογικότητας σε επιταγή της αναλογικότητας ή «θετική» αναλογικότητα και σε απαγόρευση της δυσαναλογίας ή

⁵ Μάνεσης Α., Συνταγματικά δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, εκδόσεις Σάκκουλα, δ' έκδοση, σελ. 77.

⁶ Για τα παρακάτω βλ. Χάνος Αντώνιος, «Αρνητική» και «θετική» έννοια της αρχής της αναλογικότητας: Εννοιολογικά στοιχεία και δικαστικός έλεγχος Μελέτημα που δημοσιεύθηκε στον τόμο III του συλλογικού τόμου «Χαριστήριο εις Λουκά Θεοχαρόπουλο και Δήμητρα Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου», που εκδόθηκε ως Νο 10 της σειράς ΝΟΜΟΣ, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 659-702, καθώς και ο ίδιος, Η αρχή της αναλογικότητας στο έργο της Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου σε: Φερενίκη

«αρνητική» αναλογικότητα είτε ταυτίζεται, κατ' ουσίαν, με τη διάκριση σε αναλογικότητα *stricto sensu* και αναλογικότητα *lato sensu* αντίστοιχα, είτε αντιμετωπίζεται με μονιστική αναφορά στην επιμέρους αρχή της εν στενή έννοια νοούμενης αναλογικότητας. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη προσέγγιση οδηγεί σε μιαν άλλη θεώρηση. Σύμφωνα με αυτήν, η διάκριση μεταξύ αρνητικής και θετικής αναλογικότητας, κατ' ορθό τρόπο νοούμενη, πρέπει να αφορά στην υπο ευρεία έννοια νοούμενη αρχή της αναλογικότητας (αναλογικότητα *lato sensu*). Με βάση δηλαδή μίαν ορθώς νοούμενη διάκριση πρέπει να εννοήσουμε την πρώτη εκδοχή της αρχής της αναλογικότητας (ως επιταγής της αναλογικότητας) ως «θετική» αναλογικότητα *lato sensu*, και την δεύτερη εκδοχή της αρχής της αναλογικότητας (ως απαγόρευσης της δυσαναλογίας), ως «αρνητική» αναλογικότητα *lato sensu*. Ειδικότερα η αρνητική εκδοχή της αναλογικότητας αφορά την απαγόρευση της δυσαναλογίας εν ευρεία έννοια, δηλαδή στην απαγόρευση της έλλειψης μιας εύλογης αναλογικής σχέσης μεταξύ μέσου και σκοπού. Οι κρατικές ενέργειες που περιορίζουν συνταγματικά δικαιώματα, δεν πρέπει να είναι δυσανάλογες εν ευρεία έννοια, δηλαδή δεν πρέπει να είναι ακατάλληλες, μη αναγκαίες και να ευρίσκονται σε μη εύλογη σχέση προς τον σκοπό του περιορισμού. Οι τρεις ακόλουθες αρχές, υπό τη αρνητική εκδοχή τους, συναποτελούν την αρνητική εκδοχή της αναλογικότητας υπό ευρεία έννοια. Συγκεκριμένα: i) η αρνητική εκδοχή της επιμέρους αρχής της καταλληλότητας του μέτρου απαγορεύει ο περιορισμός του δικαιώματος να είναι απρόσφορος για την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος. Με άλλα λόγια ο βαθμός καταλληλότητας των μέσων διαφοροποιείται ανάλογα με τον βαθμό επίτευξης του σκοπού τον οποίο κάθε φορά επιδιώκουν οι κρατικές αρχές, αποκλείοντας τα μέσα εκείνα τα οποία είναι ακατάλληλα διότι η χρήση τους δεν έχει κανένα αποτέλεσμα σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό. ii) η αρνητική εκδοχή της επιμέρους αρχής της αναγκαιότητας του μέτρου επιλέγει μεταξύ περισσοτέρων, εξίσου κατάλληλων για την επίτευξη ενός σκοπού μέσων, το μέσο εκείνο που είναι το ηπιότερο. Αξιώνει δηλαδή την απαγόρευση του επαχθέστερου περιορισμού του δικαιώματος σε ένταση, έκταση ή διάρκεια από το αναγκαίο για την επίτευξη του σκοπού μέτρο. Και iii) η *stricto sensu* αναλογικότητα του περιοριστικού των θεμελιωδών δικαιωμάτων μέτρου πρέπει να αποκλείεται όταν η βαρύτητα του

Παναγοπούλου/Ευαγγελία Μπάλα (επιμ.), Τόμος εις μνήμην Καθηγήτριας Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, 2020.

επιδιωκόμενου σκοπού είναι σημαντικά μικρότερη σε σχέση με αυτήν των θιγόμενων θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Ωστόσο και η άποψη που τάσσεται υπέρ μια θετικής αναλογικότητας ορθά νοούμενη πρέπει να αναφέρεται όχι απλώς στη *stricto sensu* αναλογικότητα αλλά και στη *lato sensu* αναλογικότητα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ως αναλογικότητα θεωρείται η επιταγή λήψης από το κρατικό όργανο του μέτρου, που θα είναι το πρόσφορο, το πλέον αναγκαίο και το πλέον εύλογο στη σχέση του προς το σκοπό. Η θετική εκδοχή της αναλογικότητας αποτελείται από τη θετική εκδοχή των τριών επιμέρους στοιχείων της : i) η θετική εκδοχή της επιμέρους αρχής της καταλληλότητας του μέτρου επιλέγει το μέσο εκείνο το οποίο προωθεί τον επιδιωκόμενο σκοπό με τον πληρέστερο και πιθανότατο τρόπο. ii) Η θετική εκδοχή της αρχής της αναγκαιότητας του μέτρου επικεντρώνεται στην επιλογή του ηπιότερου μέτρου αφού έχει διαπιστωθεί η καταλληλότητα του μέσου. iii) Τέλος η θετική εκδοχή της επιμέρους αρχής αναλογικότητας υπό στενή έννοια, επιβάλλει ο περιορισμός του συνταγματικού δικαιώματος να είναι ανάλογος με τη σπουδαιότητα του λόγου που τον προκαλεί, αξιώνει δηλαδή να μην υπάρχει εναλλακτική σχέση προτιμήσεως (αποτέλεσμα στάθμισης) καλύτερη από την επιλεγείσα (θετική στάθμιση).

Ένα ζήτημα που μας απασχολεί είναι κατά πόσο η εννοιολογική διάρθρωση της αρχής της αναλογικότητας με βάση τη διάκρισή της σε θετική και αρνητική αναλογικότητα επηρεάζει το ζήτημα του δικαστικού ελέγχου της. Σύμφωνα με την άποψη της Δ. Κοντόγιωργα- Θεοχαροπούλου, «αντίστοιχα προς την εννοιολογική διάρθρωση της αρχής της αναλογικότητας κλιμακώνεται και ο δικαστικός έλεγχος ως ηπιότερος ή αυστηρότερος έλεγχος επί των περιορισμών των ατομικών δικαιωμάτων και των έννομων συμφερόντων των διοικουμένων». Η διακύμανση της έντασης του ελέγχου εκκινεί από μία πρώτη, εισαγωγική βαθμίδα εντάσεως, που ταυτίζεται με την αρνητική (ή *lato sensu*) αναλογικότητα και αφορά στην αρνητική δικανική κρίση περί του προδήλως δυσανάλογου χαρακτήρα του περιοριστικού μέτρου και φθάνει μέχρι την ύστατη βαθμίδα εντάσεως ενός προωθημένου ελέγχου (θετική ή *stricto sensu* αναλογικότητα), που αποβλέπει στη διαμόρφωση θετικής δικανικής κρίσης περί του αυστηρά ανάλογου χαρακτήρα του περιοριστικού μέτρου. Ως ενδιάμεση βαθμίδα λογίζεται η επίτευξη μιας «εξωτερικής λογικής ισορροπίας μειονεκτημάτων και πλεονεκτημάτων». Εδώ εξετάζεται η εξουδετέρωση των μειονεκτημάτων από τα

πλεονεκτήματα χωρίς να απαντάται σαφώς η αναγκαιότητα και η καταλληλότητα του μέτρου με αποτέλεσμα να υπάρχει αβεβαιότητα η οποία είναι ανίκανη να οδηγήσει τον δικαστή στην ακύρωση του μέτρου. Ο δικαστικός έλεγχος της αναλογικότητας υπό ευρεία έννοια νοούμενης ως αρνητικής αναλογικότητας αποτελεί ήπιο έλεγχο δυσαναλογίας, που εκτείνεται στους ελέγχους των τριών επιμέρους αρχών της *lato sensu* αναλογικότητας. Αντίθετα ο δικαστικός έλεγχος της αναλογικότητας υπο την θετική εκδοχή της αναλογικότητας απαιτεί το ελεγχόμενο κρατικό μέτρο να είναι το μεγαλύτερο δυνατόν καταλληλότερο για τη πλήρη ικανοποίηση του δημοσίου συμφέροντος, όντας το μόνο αναγκαίο, και το αυστηρά ανάλογο- ορθολογικό, ώστε να υπάρχει συμψηφισμός των επερχόμενων πλεονεκτημάτων από τη λήψη του εν λόγω μέτρου. Και εάν το μέτρο δεν πληροί τα κριτήρια (καταλληλότητα για πλήρη ικανοποίηση του συμφέροντος, όντως το μόνο αναγκαίο, το αυστηρά αναλογικό-ορθολογικό μέτρο ώστε από τη λήψη τους να υπάρχει συμψηφισμός των επερχόμενων πλεονεκτημάτων-μειονεκτημάτων) τότε ο δικαστής κρίνει το μέτρο αντισυνταγματικό. Καλείται ο εφαρμοστής να προβεί στον θετικό, και βελτιωτικό νοηματικό επικαθορισμό του νομοθετικού μέτρου και δεν αρκείται απλά στην επιτέλεση απλού αρνητικού δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας. Η θετική ή *stricto sensu* αναλογικότητα απαιτεί ο δικαστής να προχωρεί με το κριτήριο της ορθολογικότητας και δεν αρκείται στο ότι τα μειονεκτήματα δεν είναι "εκδήλως" μεγαλύτερα των πλεονεκτημάτων αλλά εξετάζει αυστηρά εάν τα πλεονεκτήματα εξουδετερώνουν τα μειονεκτήματα. Η τυχόν αποδοχή μιας «θετικής» έννοιας της αναλογικότητας, δηλαδή μιας έννοιας της αναλογικότητας προσανατολισμένης στην μόνη προσήκουσα και βέλτιστη λύση, θα οδηγούσε σε κίνδυνο να καταστεί ο δικαστικός έλεγχος της έλεγχος σκοπιμότητας και θα συρρίκνωνε το περιθώριο ευχέρειας των επιλογών του δημοκρατικού νομοθέτη. Ο δικαστής δεν εξουσιοδοτείται όταν διαπιστώνει την έλλειψη της *lato sensu* αναλογικότητας ενός μέτρου, να υποδεικνύει κατά θετικό τρόπο στο νομοθέτη και στη διοίκηση ποιο ακριβώς μέτρο θα πληρούσε τα κριτήρια που θέτει η αρχή, γιατί με αυτό το τρόπο υποκαθιστά τα κρατικά όργανα στο θεσμικό τους ρόλο επιφέροντας κλωνισμό στην αρχή διάκρισης των εξουσιών.

4. Η νόσος του κορονοϊού COVID- 19 και ο ρόλος της αρχής της αναλογικότητας

4.1 Η νόσος του κορονοϊού και το νομοθετικό πλαίσιο της πανδημίας

Η νόσος του κορονοϊού 2019 (COVID-19) προκλήθηκε από τον κορονοϊό SARS-CoV-2 και εντοπίστηκε για πρώτη φορά στην πόλη Γιουχάν της Κίνας, τον Δεκέμβριο του 2019. Στις 11 Μαρτίου 2020 και έπειτα από τη μετάδοση του ιού σε μεγάλο μέρος της υφελίου, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ανακήρυξε τη λοίμωξη από κορονοϊό SARS-CoV-2 σε πανδημία. Έκτοτε, η πανδημία COVID-19 έχει αλλάξει ριζικά την καθημερινότητα των περισσότερων κρατών, όσον αφορά στην κοινωνία, την οικονομία και τις ανθρώπινες σχέσεις και έχει προκαλέσει⁷ κάτι λιγότερο από 1.000.000.000 επιβεβαιωμένα κρούσματα και κάτι περισσότερο από 2.000.000 θανάτους παγκοσμίως (150.000 και 5.500 αντίστοιχα στην Ελλάδα). Άλλα έγκαιρα και άλλα λιγότερο έγκαιρα, τα κράτη των διάφορων ηπείρων έλαβαν μέτρα προφύλαξης από την πανδημία, ήπια και μη, θεμιτά και αθέμιτα, με ποικίλα αποτελέσματα. Η Ελλάδα ανήκε στα κράτη που ενήργησαν άμεσα για τη λήψη μέτρων και ως εκ τούτου υπήρξε περιορισμός και ελεγχόμενη μεταχείριση των επιβεβαιωμένων κρουσμάτων στην πρώτη φάση της πανδημίας την άνοιξη του 2020, τουλάχιστον σε σύγκριση με άλλα κράτη, όπως η γειτονική Ιταλία ή το Ηνωμένο Βασίλειο. Ωστόσο παγκοσμίως, οι επιβαλλόμενοι περιορισμοί αφορούν σε θεμελιώδη δικαιώματα και σε πολλές περιπτώσεις επήλθε ως συνέπεια η κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων και της έννομης τάξης.

Η πανδημία επιδρά με ποικίλους τρόπους στην καθημερινότητα των ανθρώπων, θέτοντας σειρά συνταγματικών ζητημάτων που αφορούν τη λειτουργία του κράτους και τον περιορισμό ή την αναστολή θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η πανδημία αποτελεί κλασσική περίπτωση δοκιμασίας της ανθεκτικότητας του Συντάγματος. Στη χώρα μας, οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν επηρεάζουν και μάλιστα σε σημαντικό βαθμό την άσκηση αρκετών θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως την ελευθερία της κίνησης (άρθρο 5 παρ. 3 και 4 Σ), το δικαίωμα στη δωρεάν παιδεία (άρθρο 16 Σ), τη θρησκευτική ελευθερία ως ελευθερία της λατρείας (άρθρο 13 παρ. 2 Σ), την ελευθερία του συνέρχεσθαι (άρθρο 11 παρ. 1 Σ), την ελευθερία στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα

⁷ Έως τον Ιανουάριο 2021.

(άρθρο (9Α Σ), την ιδιοκτησία (άρθρο 17 Σ), διάφορες εκφάνσεις της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας όπως η επαγγελματική ελευθερία, η άθληση στο ύπαιθρο ή σε κατάλληλους εσωτερικούς χώρους, η κολύμβηση κλπ. (άρθρο 5 παρ. 1 Σ), ακόμη και τον ιδιωτικό και οικογενειακό βίο (άρθρο 9 παρ. 1 Σ). Δικαιώματα, τα οποία στο σύνολο τους σχεδόν, προστατεύουν επίσης η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Με την επιβολή λοιπόν, των μέτρων κατά της εξάπλωσης της πανδημίας και των πρωτάκουστων αυτών περιορισμών σε θεμελιώδη δικαιώματα παγκοσμίως και εγχώρια, δημιουργείται εύλογα το ερώτημα αν αντιβαίνουν στο Σύνταγμα. Και λόγω του γεγονότος ότι δε θεσπίστηκαν αρχικά με τυπικό νόμο, ήτοι ψηφισμένο από τη Βουλή αλλά με Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου κατά το άρθρο 44 παρ. 1 Σ, αλλά και λόγω της υπέρμετρης επίδρασής τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας. Διότι μόνο υπό ζοφερές συνθήκες θα μπορούσε να φανταστεί κάποιος ότι θα απαγορευόταν, για παράδειγμα, η προσέλευση των πιστών στους χριστιανικούς ναούς για τις Ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας και της Αναστάσεως και τη Θεία Λειτουργία Χριστουγέννων και Πρωτοχρονιάς, η συμμετοχή στα διάφορα ανά την επικράτεια έθιμα της Αποκριάς, η συμμετοχή σε μια ειρηνική πορεία για την επέτειο του Πολυτεχνείου αλλά και ένα δείπνο σε ένα εστιατόριο ακόμη.

Η πανδημία COVID-19 προκάλεσε το σημαντικότερο πλήγμα στα ανθρώπινα δικαιώματα στις δυτικές δημοκρατίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η υψηλή μεταδοτικότητα του ιού, σε συνδυασμό με την αδυναμία των συστημάτων υγείας να προβλέψουν, να προλάβουν και να διαχειριστούν την εξάπλωσή του, οδήγησαν τις περισσότερες χώρες παγκοσμίως στη σταδιακή εφαρμογή μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης. Οι παρεμβάσεις αυτές αποσκοπούσαν στην ενίσχυση των συστημάτων υγειονομικής περίθαλψης και στη στήριξη της οικονομίας, συχνά εις βάρος του περιορισμού των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων. Ακολουθώντας τις συστάσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και των επιδημιολόγων, διάφορα έθνη κήρυξαν καταστάσεις έκτακτης ανάγκης ή πολιορκίας, αναστέλλοντας συγκεκριμένα δικαιώματα. Σε άλλες περιπτώσεις, τα δικαιώματα περιορίστηκαν με

νομοθεσία, συνήθως μέσω ενεργειών της εκτελεστικής εξουσίας σε περιπτώσεις επείγουσών και απρόβλεπτων καταστάσεων έκτακτης ανάγκης. Ορισμένες χώρες, επικαλούμενες δημόσιο κίνδυνο για τη ζωή, επικαλέστηκαν το άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), επιτρέποντας μέτρα που παραβιάζουν τις υποχρεώσεις της ΕΣΔΑ.

Ορισμένες κυβερνήσεις εκμεταλλεύτηκαν την υγειονομική κρίση για να συγκεντρώσουν εκτεταμένες εξουσίες, όπως φάνηκε στην Ουγγαρία, όπου το ανελεύθερο καθεστώς του Βίκτορ Όρμπαν επέτρεψε την αναστολή της ισχύος νόμων με διάταγμα και επέβαλε ποινές για τη διάδοση ψευδών πληροφοριών, παραβιάζοντας την ελευθερία της έκφρασης και του Τύπου. Δεκατρία κράτη μέλη της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, εξέφρασαν ανησυχίες για πιθανές παραβιάσεις των αρχών του δημοκρατικού κράτους δικαίου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων υπό το πρόσχημα των επειγόντων υγειονομικών μέτρων. Η Ύπατη Αρμοστής του ΟΗΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, Michelle Bachelet, εξέδωσε παρόμοια προειδοποίηση.

Η διεθνής και η ελληνική δημόσια συζήτηση εξετάζουν τη συμβατότητα των περιορισμών των δικαιωμάτων με το Σύνταγμα, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προληπτικά μέτρα των κυβερνήσεων αξιολογούνται με βάση την αποτελεσματικότητά τους όσον αφορά την ελαχιστοποίηση της απώλειας ζωών και της εμφάνισης ασθενειών, που συνδέεται με την έγκαιρη εφαρμογή των κατάλληλων περιορισμών. Επιπλέον, ο σεβασμός των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μετράται με βάση την αρχή της αναλογικότητας. Τα πρωταρχικά δικαιώματα που περιορίζονται κατά τη διάρκεια της πανδημίας περιλαμβάνουν την προσωπική ελευθερία (περιορισμοί μετακίνησης και εγκατάστασης, περιορισμοί εισόδου/εξόδου), την ελευθερία του συνέρχεσθαι, την ελευθερία της θρησκείας (συμπεριλαμβανομένης της λατρείας), την προστασία των προσωπικών δεδομένων και το δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό.

Νομοθετικό Πλαίσιο Πανδημίας

- Η από 25-2-2020 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου - ΦΕΚ 42/Α/25-2-2020, η οποία κυρώθηκε από τη δημοσίευσή της με το άρθρο 1 του ν. 4682/2020 - ΦΕΚ 76/Α/3-4-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1 α/ΓΠ.οικ. 16838/2020 - ΦΕΚ 783/Β/10-3-2020
- Η από 14-3-2020 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου - ΦΕΚ 64/Α/14-03-2020, η οποία κυρώθηκε με το άρθρο 3 του ν. 4682/2020 – ΦΕΚ 76/Α/3-4-2020
- Η από 20-3-2020 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου - ΦΕΚ 68/Α/20-3-2020, η οποία κυρώθηκε με το άρθρο 1 του ν. 4683/2020 – ΦΕΚ 83/Α/10-4-2020
- Κοινή Υπουργική Η από 11-3-2020 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου - ΦΕΚ 55/Α/11-03-2020, η Απόφαση 2867/Υ1/2020 - ΦΕΚ 872/Β/16-3-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1 α/Γ.Π οικ 20036/2020 - ΦΕΚ 986/Β/22-3-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1 α/ΓΠ.οικ. 23093/2020 - ΦΕΚ 1178/Β/6-4-2020
- Η από 13-4-2020 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου - ΦΕΚ 84/Α/13-4-2020, η οποία κυρώθηκε με το άρθρο 1 του ν. 4690/2020 – ΦΕΚ 104/Α/30-5-2020
- Η από 1.5.2020 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου - ΦΕΚ 90/Α/1-5-2020, η οποία κυρώθηκε με το άρθρο 2 του ν. 4690/2020 - ΦΕΚ 104/Α/30-5-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Αριθμ. Δ1α/Γ.Π.οικ.: 71342 - ΦΕΚ 4899/Β/6-11-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1 α/ΓΠ.οικ.: 76629 - ΦΕΚ 5255/Β/28-11-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1α/ΓΠ.οικ.: 78363 - ΦΕΚ 5350/Β/5-12-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1α/ΓΠ.οικ. 80189 - ΦΕΚ 5486/Β/12-12-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1α/ΓΠ.οικ.: 80588 - ΦΕΚ 5509/Β/15-12-2020
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1α/ΓΠ.οικ.: 2 - ΦΕΚ 1/Β/2-1-2021

- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1α/ΓΠ.οικ.: 1293/2021 - ΦΕΚ 30/Β/8-1-2021
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1 α/ΓΠ.οικ. 3060/2021 - ΦΕΚ 89/Β/16-1-2021
- Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1 α/Γ.Π.οικ.: 4992/2021 - ΦΕΚ 186/Β/23-1-2021

4.2 Η πανδημία ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης

Ορισμένα έθνη, όπως η Ισπανία, η Βουλγαρία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και το αυταρχικό καθεστώς στην Ουγγαρία, επέλεξαν να κηρύξουν επίσημα κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Αντίθετα, άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα, ακολούθησαν μια αντισυμβατική προσέγγιση επικαλούμενες το δίκαιο της ανάγκης. Αυτή η μοναδική προσέγγιση επιλέχθηκε κυρίως λόγω νομικών περιορισμών που εμπόδιζαν την επίσημη κήρυξη και εφαρμογή κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Αντ' αυτού, η Ελλάδα περιόρισε τις ελευθερίες μέσω διαταγμάτων και νομοθετικών πράξεων, ανταποκρινόμενη στις επικρατούσες συνθήκες. Έντονος επιστημονικός διάλογος προκλήθηκε από την απόφαση της χρήσεως του άρθ. 44 π. 1 Σ για τον περιορισμό θεμελιωδών δικαιωμάτων. Εκφράστηκαν συγκεκριμένες ανησυχίες σχετικά με τα όρια και την έκταση των περιορισμών που επιβάλλονται σε σχέση με τις συνταγματικές ελευθερίες. Η διαφωνία περιστρέφεται γύρω από το αν θα εφαρμοστούν τα μέτρα με τη χρήση του άρθρου 44, παράγραφος 1 του Συντάγματος (που επιτρέπει στον Πρόεδρο και την Κυβέρνηση να υιοθετήσουν ένα μόνιμο εθνικό σχέδιο με αόριστη διάρκεια, εφόσον εγκριθεί από το Κοινοβούλιο) ή αν θα επιλεγεί το άρθρο 48 Σ (που επιτρέπει την αναστολή ορισμένων ή όλων των διατάξεων με απόφαση 180 βουλευτών με μέγιστη διάρκεια 15 ημερών).

Από τη μια πλευρά υποστηρίζεται ότι η ενεργοποίηση της έκτακτης νομοθετικής διαδικασίας που προβλέπει το άρθ. 44 π. 1 Σ είναι η ενδεδειγμένη για την αντιμετώπιση της έκτακτης και απρόβλεπτης ανάγκης αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού. Στηρίζουν δε την Συνταγματικότητα των μέτρων που ελήφθησαν δια των ΠΝΠ στην ερμηνευτική δήλωση του άρθ. 5 Σ, η οποία προβλέπει την επιβολή τέτοιων μέτρων για τη προστασία του δικαιώματος υγείας. Από την άλλη πλευρά οι υπέρμαχοι της χρήσης του άρθ. 48 Σ, υποστηρίζουν ότι τα μέτρα έχουν υπερκεράσει το

πλαίσιο περιορισμού που επιτρέπει η ερμηνευτική δήλωση και κατά συνεπεία θίγεται ο πυρήνας των δικαιωμάτων παραβιάζοντας την εμβληματική για τον περιορισμό των δικαιωμάτων, αρχή της αναλογικότητας άρθ. 25 παρ. 1 Σ.

Ας αναλύσουμε τη διαφωνία αυτή, μελετώντας την από 20.3.20 ΠΝΠ. Αρχικά στη δεύτερη παράγραφο του προοιμίου της, αναφέρεται η επείγουσα και απρόβλεπτη ανάγκη «για τον περιορισμό της διασποράς του κορωνοϊού COVID-19 και τη λήψη των αναγκαίων μέτρων, προκειμένου να διασφαλισθεί η στήριξη της κοινωνίας και της επιχειρηματικότητας και η ομαλή λειτουργία της αγοράς και της δημόσιας διοίκησης, καθώς και για την προστασία των εθνικών και ενωσιακών συνόρων». Το άρθ. 44 π. 1 Σ για την δυνατότητα έκδοσης ΠΝΠ, σε συνδυασμό προς τις παραγράφους 1, 4 και 5 του άρθ. 5 Σ, την παράγραφο 3 του άρθ. 18 (δυνατότητα επίταξης πραγμάτων), την παράγραφο 4 του άρθ. 25 Σ, την παράγραφο 3 του άρθ. 21 Σ, την παράγραφο 1 του άρθ. 22 Σ και τις παραγράφους 1 και 2 του άρθ. 106 Σ (δηλαδή την ευθύνη του κράτους για την εθνική οικονομία και την ανάπτυξη και τα συνταγματικά όρια της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας στο όνομα του γενικού συμφέροντος). Παρέλειψε να αναφέρει την ερμηνευτική δήλωση του άρθ. 5 Σ η οποία επιτρέπει τη λήψη μέτρων που επιβάλλονται για την προστασία της δημόσιας υγείας ασθενών όπως νόμος ορίζει. Επίσης δεν επικαλείται ούτε το άρθ. 15 της ΕΣΔΑ η οποία παρέχει τη δυνατότητα παρέκκλισης, δηλαδή αναστολής της προστατευτικής ισχύος πολλών δικαιωμάτων, υπό αυστηρές ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις (πρέπει να υπάρχει πόλεμος ή άλλος «δημόσιος κίνδυνος που απειλεί τη ζωή του έθνους» και να γίνει σχετική γνωστοποίηση στο Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης)⁸. Η κριτική που ασκείται από τους υπέρμαχους της χρήσεως του άρθ. 48 Σ έγκειται στην ίδια την ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθ. 5 Σ. Υπογραμμίζοντας ότι τα ατομικά διοικητικά μέτρα που επιτρέπει η ερμηνευτική αυτή δήλωση μπορούν να περιορίζουν μόνο τα συγκεκριμένα άτομα που είναι φορείς της νόσου. Συνεπώς η καθολική απαγόρευση κίνησης όλων αδιακρίτως των πολιτών με ατομικά διοικητικά μέτρα, θίγει τον πυρήνα του δικαιώματος. Επιπρόσθετα, σφοδρή κριτική δέχτηκε και το άρθ. 68 π. 2 της ΠΝΠ η οποία επιβάλλει καθολική απαγόρευση συναθροίσεως, σε όλη την

⁸Βλ. σχετικά, *Sean Molloy*, Covid-19 and Derogations Before the European Court of Human Rights, *Verfassungsblog*, 10/04/2020

Επικράτεια χωρίς επίκληση λόγων ασφαλείας αλλά μόνο για λόγους δημόσιας υγείας, σε αντίθεση με τη πρόβλεψη του άρθ. 11 π. 2 Σ που επιτρέπει απαγόρευση συγκεκριμένης συνάθροισης όταν επίκειται σοβαρός κίνδυνος μόνο για λόγους δημόσιας ασφάλειας, και όχι για λόγους δημόσιας υγείας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω εκφράζεται η άποψη ότι η από 20.3.20 ΠΝΠ είναι αντισυνταγματική στον βαθμό που θίγει τον πυρήνα των άρθ. 5 και 11 του Σ. Προτείνεται λοιπόν η εφαρμογή του άρθ. 48 Σ που προβλέπει, μεταξύ άλλων, την αναστολή της ισχύς του συνόλου ή μέρους των διατάξεων των ανωτέρω άρθρων. Συγκεκριμένα η απόφαση των 3/5 των μελών της βουλής και η διάρκεια αναστολής έως 15 ημέρες. Οι παραπάνω θέσεις ελέγχονται. Καταρχάς, το πρώτο ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι αν η πανδημία θα μπορούσε να οδηγήσει σε εφαρμογή του άρθ. 48 Σ και κατά συνέπεια κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι το άρθ. 48 Σ είναι και αυτό τμήμα του συντεταγμένου δικαίου της ανάγκης⁹. Για να εφαρμοσθεί, πρέπει να υπάρχει πόλεμος με την έννοια τόσο της πραγματικής κατάστασης όσο και της νομικής κήρυξης και όχι οιονεί πόλεμος. Μπορούμε να ερμηνεύσουμε διασταλτικά τον όρο και να θεωρήσουμε ότι ο πόλεμος κατά της πανδημίας αποτελεί έναν ασύμμετρο υβριδικό πόλεμο που επιτρέπει την εφαρμογή του άρθ. 48 Σ.; Οι υποστηρικτές της χρήσεως του άρθ. 48 Σ υποστηρίζουν ότι μπορεί να ενεργοποιηθεί το άρθρο αναγνωρίζοντας την πανδημία ως εσωτερικό γεγονός που απειλεί άμεσα την εθνική ασφάλεια. Εδώ αντιτείνεται ως καταλληλότερη η χρήση του άρθ. 44 π. 1 ως ηπιότερο μέσο νομοθέτησης αναγνωρίζοντας μεγαλύτερο πεδίο προστασίας στα θεμελιώδη δικαιώματα και συνεπώς σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας. Κατά τον Ευ. Βενιζέλο : *«Ουδείς σκέφτηκε ποτέ να φλερτάρει με την ιδέα της κατάστασης πολιορκίας. Μείναμε αυστηρά στο πλαίσιο του Συντάγματος και του άρθρου 44, δεν κάναμε καν χρήση της derogation του άρθρου 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹⁰»*. Η άποψη αυτή τελικά επικράτησε. Η ως τώρα αντιμετώπιση της πανδημίας έγινε στο πλαίσιο του άρθ. 44 π. 1 Σ, άλλωστε οι ΠΝΠ που εκδόθηκαν το προηγούμενο χρονικό διάστημα κυρώθηκαν από τη βουλή

⁹ Βλ. *Ευάγγελο Βενιζέλο*, όπ. ανωτ.

¹⁰ Βλ. *Ευάγγελο Βενιζέλο*, Δεύτερο κύμα πανδημίας, των περιοριστικών μέτρων και του συνταγματικού προβληματισμού, Covid-19: Δικαϊκές Επιπτώσεις & προοπτικές, Ε.Ε.Ν.ε-Θέμις, 23/12/2020

λαμβάνοντας έτσι το ένδυμα του τυπικού νόμου. Δεν χρειάστηκε να καταφύγουμε στο *ultimum refugium*, του άρθ. 15 της ΕΣΔΑ¹¹.

4.3 Η αρχή της αναλογικότητας στην πανδημία του COVID-19

Τα θεμελιώδη δικαιώματα , όπως έγινε κατανοητό παραπάνω δύνανται να υφίστανται περιορισμούς για λόγους δημοσίου συμφέροντος και δεν προστατεύονται απερίοριστα και απόλυτα. Ωστόσο η κρατική παρέμβαση στο προστατευτικό τους πεδίο γίνεται ,στα πλαίσια ενός φιλελεύθερου κράτους δικαίου τηρώντας τις δικαιοκρατικές εγγυήσεις κατ' άρθρο 25 παρ. 1 εδ.α του Συντάγματος, μέσω των οποίων καθίσταται επιτρεπτός και δικαιολογημένος ο περιορισμός τους. Αντιθέτως η παράβλεψη αυτών των δικαιοκρατικών εγγυήσεων ή αλλιώς περιορισμών των περιορισμών καθιστά τους περιορισμούς αντισυνταγματικούς.

Επομένως, οι περιορισμοί στην άσκηση θεμελιακών ελευθεριών που τέθηκαν με σκοπό την προστασία της δημόσιας υγείας, αγαθού που αποτελεί διαχρονικά νομιμοποιημένο σκοπό του -νεοφιλελεύθερου ή παρεμβατικού- κράτους , και των κρατικών συστημάτων υγείας, όπως η υπό όρους άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της κίνησης και του συνέρχεσθαι και ο περιορισμός εκφάνσεων της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, οφείλουν να εξεταστούν ως προς τη συνταγματική νομιμότητά τους, αλλά και τη θέση τους σε ένα δημοκρατικό, φιλελεύθερο κράτος δικαίου. Οι εν λόγω περιορισμοί πρέπει, επομένως, κατά την αρχή της επιφύλαξης του νόμου, να προβλέπονται από το Σύνταγμα και να επιβάλλονται από αυτό ή το νόμο και να είναι σύμφωνοι με την αρχή της αναλογικότητας κατ' άρθρο 25 παρ. 1 εδ. Δ' του Συντάγματος. Οφείλουν, επιπροσθέτως, να μην παραβιάζουν τον πυρήνα του θεμελιώδους δικαιώματος, δηλαδή να μην το συρρικνώνουν σε βαθμό που η άσκησή του καθίσταται αδύνατη ή έχει μεταβληθεί σε σημείο που δεν συνάδει με τον σκοπό της προστασίας του. Σε μια κατάσταση ανάγκης όπως η πανδημία του κορωνοϊού covid-19, η δικαιοκρατική εγγύηση της αρχής της αναλογικότητας έχει

¹¹ Βλ. σχετικά, *Αικατερίνα Παπανικολάου*, Η «παρέκκλιση» από τις διατάξεις της ΕΣΔΑ κατά το άρθρο 15: Αποτελεί τη μόνη διαθέσιμη στάθμιση στη διαχείριση της έκτακτης ανάγκης;, Syntagma Watch, 06/10/2020

πρωταγωνιστικό ρόλο στη συνταγματική ανθεκτικότητα που οφείλουν να δείξουν οι έννομες τάξεις. Αυτό όμως, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η συγκεκριμένη συνθήκη καθιστά ιδιαίτερα περίπλοκο - ή και αυστηρότερο - τον έλεγχο της νομιμότητας των περιοριστικών μέτρων, αφού πρόκειται για μια πολυεπίπεδη κατάσταση, με νομικές, πολιτικές, οικονομικές και υγειονομικές διαστάσεις, δεδομένο που διευρύνει ταυτόχρονα και το πεδίο δράσης του νομοθέτη. Στις αμέσως επόμενες υποενότητες εξετάζονται οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν σε συγκεκριμένα δικαιώματα, ζυγίζοντάς τους με τη νομική μέθοδο της στάθμισης, κατά βάσει υπό το φως της αρχής της αναλογικότητας, αλλά και των υπόλοιπων δικαιοκρατικών εγγυήσεων.

5. Σύγκρουση δικαιωμάτων στη περίοδο πανδημίας.

5.1 Το δικαίωμα στην υγεία

Για την οικονομία του σταθμιστικού συλλογισμού, αλλά και λόγω της άρρηκτης σύνδεσης του δικαιώματος στην υγεία, το οποίο λειτουργεί ως η νομική βάση πάνω στην οποία ερείδονται οι περιορισμοί, με τις υποχρεώσεις του κράτους για θετικές ενέργειες προστασίας των δικαιωμάτων και το καθήκον δέουσας επιμέλειας, κρίνεται απαραίτητη η προσέγγιση της πολύμορφης φύσης του δικαιώματος στην υγεία - κανένα άλλο θεμελιώδες συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα δεν δομείται τόσο σύνθετα, όπως αυτό εμφανίζεται στην ελληνική έννομη τάξη. Γίνεται καταρχήν ερμηνευτικά δεκτό τόσο σε θεωρητικό όσο και σε νομολογιακό επίπεδο ότι όλες οι διατάξεις του Συντάγματος έχουν ίση τυπική ισχύ. Αυτό σημαίνει ότι στην ελληνική έννομη τάξη τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα και έννομα αγαθά είναι τυπικά ισότιμα και ισόκυρα, δηλ. δεν υπάρχει κανενός είδους *a priori* αξιολογική ιεράρχησή τους. Η νομική έννοια της υγείας στη νομική κοινότητα είναι διττή, καθώς εκδηλώνεται τόσο ως ατομικό όσο και ως κοινωνικό αγαθό που χρήζει συνταγματικής προστασίας. Σε ατομικό επίπεδο, το δικαίωμα στην υγεία αφορά κάθε πολίτη (*erga omnes*) ατομικά και προστατεύεται ως τέτοιο. Ειδικότερα, η ατομική πτυχή περιλαμβάνει την υποχρέωση του κράτους να απέχει από ενέργειες που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τη σωματική και κοινωνική ευημερία των πολιτών ή να παρεμποδίσουν το δικαίωμά τους στην απεριόριστη πρόσβαση σε εγκαταστάσεις υγειονομικής περίθαλψης. Αντίθετα, το δικαίωμα στην υγεία αναγνωρίζεται ως επίσημο κοινωνικό δικαίωμα, το οποίο απαιτεί από το κράτος να παρέχει στους πολίτες

υπηρεσίες υγείας ικανές να διαφυλάξουν αποτελεσματικά τη συνολική τους υγεία. Το απόφθεγμα που αποδίδεται στον Ιπποκράτη, τον πατέρα της ιατρικής επιστήμης, υπογραμμίζει την προληπτική πτυχή, τονίζοντας ότι η προστασία της υγείας των πολιτών συνεπάγεται κάτι περισσότερο από την απλή παροχή κοινωνικής πρόνοιας- απαιτεί προληπτικά μέτρα πριν από την ιατρική περίθαλψη.

Αυτό το καθεστώς προστασίας, αν και ιδιόμορφο, είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο. Όσον αφορά την ατομική διάσταση του δικαιώματος στην υγεία, αυτή εκφράζεται σε συγκεκριμένα άρθρα του Συντάγματος. Ειδικότερα, το άρθρο 5 παρ. 2 Σ διασφαλίζει την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας για όλα τα άτομα εντός της Ελληνικής Επικράτειας, με εξαιρέσεις που επιτρέπονται σε περιπτώσεις που ορίζει το διεθνές δίκαιο. Επιπλέον, το άρθρο 5 παρ. 5 Σ, που εισήχθη με την αναθεώρηση του 2001, κατοχυρώνει το δικαίωμα του καθενός στην προστασία της υγείας και της γενετικής ταυτότητας, με σχετικές διατάξεις κατά των βιοϊατρικών επεμβάσεων. Το άρθρο 2 του Συντάγματος απαγορεύει και τιμωρεί τα βασανιστήρια, τη σωματική βλάβη, τη βλάβη της υγείας ή την ψυχολογική βία, διασφαλίζοντας την υγεία ως ατομικό δικαίωμα. Αυτό το αρνητικό δικαίωμα ισχύει καθολικά για όλους τους πολίτες, με το κράτος να απέχει από ενέργειες που βλάπτουν την ψυχική και σωματική ευημερία των ατόμων.

Στο κοινωνικό μέτωπο, το δικαίωμα στην υγεία κατοχυρώνεται σε διάφορα άρθρα του Συντάγματος, ιδίως στο άρθρο 21 παρ. 3, όπου το κράτος δεσμεύεται να μεριμνά για την υγεία των πολιτών και να εφαρμόζει ειδικά μέτρα για συγκεκριμένες ομάδες. Η Πολιτεία, και συγκεκριμένα το Κράτος Δικαίου που ορίζεται στο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, φέρει την ευθύνη για την ολοκληρωμένη προστασία του νόμιμου δικαιώματος στην υγεία. Αυτό περιλαμβάνει τόσο προληπτικές όσο και επανορθωτικές ενέργειες κατά οποιασδήποτε συμπεριφοράς ή κατάστασης που εμποδίζει την προστασία του νόμιμου δικαιώματος στην υγεία. Από την ίδρυση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ) με το νόμο αριθ. 1397/83, οι ανησυχίες σχετικά με την κοινωνική διάσταση του δικαιώματος στην υγεία εξακολουθούν να υφίστανται λόγω των αδυναμιών και των δυσλειτουργιών των δομών δημόσιας υγείας. Οι συνταγματικές δεσμεύσεις υποχρεώνουν τους νομοθέτες να προασπίζουν το δικαίωμα

στην υγεία, γεγονός εμφανές στην υιοθέτηση της καθολικότητας των υπηρεσιών υγείας, η οποία διαμορφώθηκε μετά τις μεταπολεμικές και σκανδιναβικές εμπειρίες του ΕΣΥ. Ο αντικειμενικός χαρακτήρας της προστασίας της υγείας, που τονίζεται στο άρθρο 21 παρ. 3 του Συντάγματος, έχει προκαλέσει συζήτηση, με ορισμένους να υποστηρίζουν ότι θεσπίζει μια κρατική υποχρέωση χωρίς να εγγυάται τα δικαιώματα των πολιτών. Το δικαίωμα στην υγεία, που κατοχυρώνεται ως θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρωπότητας στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος, υπογραμμίζει την συνταγματική υποχρέωση του κράτους να σέβεται και να προστατεύει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της υγείας, που περιλαμβάνει κάτι περισσότερο από την απουσία ασθένειας ή αναπηρίας, ευθυγραμμίζεται με τον ολοκληρωμένο ορισμό του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας. Ερμηνείες του άρθρου 21 παρ. 3 του Συντάγματος, υποστηριζόμενες από μεταγενέστερη νομοθεσία όπως το άρθρο 16 παρ. 1 του Ν. 2071/92, υπογραμμίζουν την υγεία ως μια ευρύτερη έννοια πέρα από την απλή απουσία ασθένειας ή αναπηρίας. Ωστόσο, η εφαρμογή του άρθρου 21 παρ. 3 έχει εγείρει ανησυχίες για την αύξηση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των πολιτών στο σύγχρονο κράτος πρόνοιας.

Τα κοινωνικά δικαιώματα, που υλοποιούνται εγγενώς μετά από περιορισμούς των οικονομικών ελευθεριών μέσω δημόσιων παρεμβάσεων, στοχεύουν στην αποεμπορευματοποίηση των αγαθών στο πλαίσιο των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αυτή η λογική είναι κεντρική στο νόμο αριθ. 1397/83, ο οποίος κατευθύνει τις προσπάθειες προς τη διασφάλιση και την προώθηση του κοινωνικού δικαιώματος στην υγεία μέσω της ενίσχυσης της λειτουργικότητας των δημόσιων νοσοκομείων και της αποτελεσματικότητας των εγκαταστάσεων υγειονομικής περίθαλψης. Συνοψίζοντας, θεωρητικά, υπάρχει κατανόηση ότι η αρχή της προφύλαξης, ιδίως σε συνδυασμό με την αρχή της αναγκαιότητας, αντιμετωπίζει προκλήσεις και δυσκολίες στην επίτευξη αρμονίας κατά τη διάρκεια κρίσεων υγείας, όπως η πανδημία του Covid-19. Η πολυπλοκότητα προκύπτει από την αρχή της αναγκαιότητας, η οποία υπαγορεύει τα προληπτικά μέτρα που αποσκοπούν στη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η σύγκρουση, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι πρέπει να παραχωρηθεί στον υπεύθυνο λήψης αποφάσεων μεγαλύτερη διακριτική ευχέρεια, ιδίως όταν αντιμετωπίζει την επιστημονική αβεβαιότητα που συνοδεύει τα προληπτικά μέτρα.

Μια άλλη προσέγγιση για την επίλυση αυτής της σύγκρουσης περιλαμβάνει την ερμηνεία των προληπτικών μέτρων με βάση τη χειρότερη πιθανή έκβαση του κινδύνου, λαμβάνοντας υπόψη τα διαθέσιμα επιστημονικά στοιχεία. Τελικά, εάν η συμφιλίωση μεταξύ των δύο αρχών αποδειχθεί αδύνατη σε ορισμένες περιπτώσεις, η μία αρχή θα υπερισχύσει αναπόφευκτα της άλλης.

5.2 Η ελευθερία κίνησης και ο περιορισμός της

Σύμφωνα με το άρθρο 5, παράγραφος 3 του ελληνικού Συντάγματος, η προσωπική ελευθερία κηρύσσεται απαραβίαστη και κανένα άτομο δεν πρέπει να αντιμετωπίζει διώξεις ή άλλους περιορισμούς, εκτός αν ορίζεται από το νόμο. Επιπλέον, η παράγραφος 4 απαγορεύει ρητά τα ατομικά διοικητικά μέτρα που περιορίζουν την ελευθερία κίνησης ή εγκατάστασης στο εσωτερικό της χώρας, καθώς και την ελευθερία εξόδου ή εισόδου. Αναφέρει ότι τέτοια περιοριστικά μέτρα μπορούν να επιβληθούν μόνο ως παρεπόμενη ποινή με απόφαση ποινικού δικαστηρίου, σε εξαιρετικές περιπτώσεις αναγκαιότητας και αποκλειστικά για την πρόληψη εγκληματικών πράξεων, όπως περιγράφεται από το νόμο. Η ερμηνευτική δήλωση στο πλαίσιο αυτού του άρθρου, που ισχύει από το 1975 και διατηρήθηκε σε ισχύ το 2001 μαζί με την παράγραφο 4, επιτρέπει ρητά περιορισμούς που αποσκοπούν στη διασφάλιση της δημόσιας υγείας και της ευημερίας των πολιτών. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνευτική δήλωση, διευκρινίζεται ότι η απαγόρευση της παραγράφου 4 δεν καλύπτει την αποχώρηση λόγω εισαγγελικών ενεργειών για ποινική δίωξη, ούτε μέτρα που λαμβάνονται για την προστασία της δημόσιας υγείας ή της υγείας των ασθενών, όπως ορίζει ο νόμος.

Τα μέτρα αυτά απαγόρευσης της κυκλοφορίας των πολιτών όντως έλαβαν ισχύ με την Κοινή Υπουργική Απόφαση 20036/22-3-2020 των υπουργών Υγείας, Εσωτερικών και Προστασίας του Πολίτη, στο προοίμιο της οποίας μνημονεύθηκε η ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 5 Σ. Επιπλέον, το μέτρο της απαγόρευσης της κυκλοφορίας έλαβε στο μέλλον και μέχρι και τον Ιανουάριο 2021 (οπότε και γράφονται αυτές οι γραμμές) πολλαπλές παρατάσεις ισχύος μέσω της ίδιας οδού, δηλαδή μέσω επανειλημμένης έκδοσης ΚΥΑ. Αιτιολογία δεν έπαψε να αποτελεί η διαρκής ύπαρξη αυξημένων κρουσμάτων COVID-19 στη χώρα. Ως εκ τούτου, η απαγόρευση κίνησης

επιβάλλεται κανονιστικά ή νομοθετικά και πρόκειται περί μέτρου αφενός γενικής εφαρμογής και άρα όχι ατομικού διοικητικού, και αφετέρου αναγκαίου για την προστασία της δημόσιας υγείας και της υγείας των προσώπων ευρισκόμενων στη χώρα ή εισερχόμενων σε αυτή.¹² Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις πληροφορίες που παρουσιάστηκαν, επανεξετάζοντας το ζήτημα του περιορισμού της ελεύθερης κυκλοφορίας προς το συμφέρον μιας άλλης συνταγματικής αξίας, ιδίως της δημόσιας υγείας, και εφαρμόζοντας αυτές τις εκτιμήσεις στο πραγματικό σενάριο, είναι ζωτικής σημασίας να αναγνωρίσουμε ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα διέπονται από μια τυπική ισοδυναμία, όπως περιγράφεται στο συνταγματικό κείμενο.

Από το συνδυασμό των παρ. 3 & 4 του άρθρου 5 Σ μπορούμε να συνάγουμε το θεμελιώδη χαρακτήρα που θέλησε να προσδώσει ο συνταγματικός νομοθέτης στην ελευθερία της κίνησης εντός της επικράτειας, καθώς και την ευρύτερη προστασία που εξασφάλισε γι' αυτή. Δεν παύει όμως η ελευθερία της κίνησης να τελεί υπό την επιφύλαξη του νόμου, αρκεί η σχετική νομοθετική ρύθμιση να σέβεται τις αρχές της απαγόρευσης παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος και της αναλογικότητας. Και βέβαια οι εν λόγω διατάξεις δεσμεύουν και το νομοθέτη, ο οποίος οφείλει να θέτει όρια στη διοίκηση όσον αφορά την έκδοση ατομικών διοικητικών μέτρων, προς αποφυγή διοικητικών αυθαιρεσιών. Διαφαίνεται λοιπόν, η ύπαρξη πρόδηλης και στενής συστηματικής, εννοιολογικής και κανονιστικής συνάφειας μεταξύ της επιφύλαξης του νόμου, ο οποίος μπορεί να προβλέπει περιορισμούς της ελευθερίας κίνησης (παρ. 3), και της απαγόρευσης επιβολής ατομικών διοικητικών μέτρων που περιορίζουν την ελευθερία κίνησης (παρ. 4) του άρθρου 5 Σ.

Κατά τον έλεγχο τήρησης της αρχής της αναλογικότητας των περιοριστικών μέτρων επί της ελευθερίας κίνησης, οφείλουν να ληφθούν ως δεδομένα ο θεμελιώδης χαρακτήρας της, τον οποίο έχει εξασφαλίσει το Σύνταγμα, η αξία της δημόσιας υγείας όπως αυτή προβάλλεται στην Ερμηνευτική Δήλωση του άρθρου 5 Σ, το δικαίωμα στην προστασία της υγείας σύμφωνα με την παρ. 5 του ίδιου άρθρου, τη θετική υποχρέωση

¹² Βενιζέλος Ευάγγελος: «Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία» - Η απομαγνητοφώνηση της εισαγωγής στο διαδικτυακό μεταπτυχιακό μάθημα Συνταγματικού Δικαίου της 23.3.2020 στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ.

του κράτους να μεριμνά για τη υγεία των πολιτών, παίρνοντας και μέτρα πρόληψης μιας επιδημίας (ή στην παρούσα φάση, μιας πανδημίας), σύμφωνα με το άρθρο 21 παρ. 3 Σ και τέλος ίσως και την αξίωση εκ μέρους του Κράτους έναντι των πολιτών (ή των φορέων των δικαιωμάτων) κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης, που προβλέπει το άρθρο 25 παρ.4 Σ. Ο συνδυασμός των ανωτέρω, της περιορισμένης χρονικής ισχύος των μέτρων (η οποία συνδέεται αποκλειστικά με την έντονη παρουσία της πανδημίας στη χώρα) και του σκοπού των μέτρων που δεν παύουν να αποτελούν η αποτροπή μετάδοσης του ιού, η αποτελεσματική αντιμετώπιση και θεραπεία των ήδη ασθενών και κατ' επέκταση η προστασία της δημόσιας υγείας, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τηρείται η αρχή της αναλογικότητας.

Η εξέταση του ζητήματος και μέσω της σύγκρισης με τους τρόπους αντιμετώπισης άλλων κρατών, όπως για παράδειγμα αφενός με της Κίνας, η οποία έθεσε σε έλεγχο τη μετάδοση μέσω της παντελούς απαγόρευσης της κυκλοφορίας και αφετέρου με της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Σουηδίας ή του Ηνωμένου Βασιλείου, όπου λήφθηκαν καθυστερημένα τα ίδια μέτρα και τελικώς θρήνησαν πολυάριθμους νεκρούς, επίσης οδηγεί στην αδυναμία παρουσίασης ηπιότερων μέτρων και γενικότερα στην αναλογικότητα των μέτρων. Βέβαια ένα από τα προαναφερόμενα στοιχεία των μέτρων, η περιορισμένη χρονική ισχύς τους, αποδείχθηκε στην πορεία ότι δεν είναι εύκολα προσδιορίσιμο και ήδη έχει ξεπεράσει τις αρχικές εκτιμήσεις περί αυτού. Οι παράγοντες που το επηρεάζουν είναι η εξέλιξη της πανδημίας, ο βαθμός επιτυχίας των επιλεγόμενων μέτρων και η απρόσκοπτη και αποτελεσματική λειτουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Παρόλα αυτά όμως, η διαρκής ανανέωση της ισχύος των μέτρων οριοθετείται από το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου, όπως επιτάσσει το άρθρο 2 παρ. 1 Σ.¹³

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο ζήτημα παρουσιάζει η απόφαση του γαλλικού ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου με την οποία απορρίφθηκε το αίτημα να διαταχθεί ο Πρωθυπουργός να επιβάλει καθολική απαγόρευση κυκλοφορίας. Πιο

¹³ Η ελευθερία κίνησης, η διασπορά του Κορωνοϊού και το Σύνταγμα - Τασόπουλος Α. Γιάννης-
www.constitutionalism.gr

συγκεκριμένα, ενώ ίσχυαν ήδη περιορισμοί κυκλοφορίας πολιτών ένα συνδικάτο νέων γιατρών υπέβαλε αίτημα ασφαλιστικών μέτρων προκειμένου να διαταχθεί καθολική απαγόρευση κυκλοφορίας για να προστατευθεί η δημόσια υγεία του γενικού πληθυσμού και των υγειονομικών υπαλλήλων. Το δικαστήριο αρνήθηκε να διατάξει επιβολή καθολικής απαγόρευσης διότι θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στην λειτουργία των συγκοινωνιών, της παραγωγής αγαθών και στις υπηρεσίες παροχής φροντίδων υγείας, εκθέτοντας εν τέλει το αγαθό της ζωής σε μεγαλύτερο κίνδυνο. Αυτή η δικαστική απόφαση έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την μετέπειτα διαχείριση της πανδημίας στην Γαλλία οριοθετώντας ένα πλαίσιο επιβολής μέτρων και καθιστώντας σαφές ότι τα μέτρα που επιβάλλονται για την προστασία της δημόσιας υγείας όχι απλά δεν είναι αναγκαία αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι καν πρόσφορα καθώς μπορεί εν τέλει να περιορίσει ακόμα και το ίδιο το έννομο αγαθό της παροχής υπηρεσιών υγείας. Στα πλαίσια του περιορισμού της μετακίνησης, η οποία επηρεάζει την κοινωνική συμπεριφορά των πολιτών, με αφορμή την πανδημία έχει έρθει στο προσκήνιο το ζήτημα της «ατομικής ευθύνης». Το κράτος πρόληψης που έχει αναπτυχθεί έχει αναγάγει την αύξηση των κρουσμάτων στην ανεύθυνη συμπεριφορά των πολιτών, καλώντας τους να επιδείξουν την απαιτούμενη ατομική ευθύνη. Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι πολίτες οφείλουν να τηρούν τα περιοριστικά μέτρα που έχουν επιβληθεί όμως σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει κατά την διαχείριση μίας κρίσης να μεταβιβάζεται η ευθύνη της αντιμετώπισης της στον πολίτη. Δεν θα πρέπει να συγχέεται η ατομική ευθύνη τήρησης των μέτρων με τις κρατικές υποχρεώσεις ενίσχυσης του συστήματος υγείας μεταβάλλοντας τις σχέσεις και τους ρόλους μεταξύ κράτους-πολίτη. Στην ίδια ακριβώς λογική κινείται και η κριτική στάση θεωρητικών αλλά και των απλώς πολιτών σε σχέση με την επιβολή του χρηματικού προστίμου σε περίπτωση παραβίασης των περιοριστικών μέτρων. Η πρόσφατη δήλωση σχετικά με την αύξηση του ποσού του χρηματικού προστίμου δημιούργησε έντονη αντίδραση σχετικά με αμφισβητούμενη σκοπιμότητα του προστίμου για τη μη χρήση μάσκας και άσκοπης μετακίνησης διότι το οφειλόμενο ποσό είναι προδήλως δυσανάλογο με την εν γένει δημοσιονομική κατάσταση τη χώρας όταν ξεπερνάει το 50 % του καθαρού κατώτατου μισθού. Άλλωστε, η επιβολή προστίμου έχει ως σκοπό την ενίσχυση τήρησης των μέτρων και όχι την τιμωρία όσων παραβιάζουν τα μέτρα περιορισμού μετακίνησης καθώς φαίνεται ότι πλέον τα αστυνομικά όργανα τήρησης της τάξης

έχουν αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στον έλεγχο της επιτρεπόμενης ελευθερίας κίνησης των πολιτών και στην γενική διαχείριση της πανδημίας. Εξετάζοντας σε πρώτο βαθμό την αναλογικότητα του μέτρου υποστηρίζεται από μεγάλο μέρος της θεωρίας ότι είναι αυταπόδεικτα αναγκαίο και πρόσφορο συγκριτικά μάλιστα με την κατάσταση που επικρατούσε σε χώρες που δεν είχε ληφθεί το παρών μέτρο¹⁴. Από την κοινή πείρα προκύπτει επίσης ότι δεν θα μπορούσαν να ληφθούν πιο ήπια μέτρα (τουλάχιστον κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας¹⁵). Θεμελιώνει η ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 5 τον περιορισμό αυτό; Κατά μία άποψη επιτρέπει ή, έστω, ανέχεται την επιβολή καθολικής απαγόρευσης κυκλοφορίας σε οριακές περιπτώσεις όπως η ανάγκη αντιμετώπισης της πανδημίας¹⁶.

Στην άποψη αυτή διατυπώθηκε φυσικά αντίλογος¹⁷. Καταρχάς στο διαδικαστικό μέρος της επιβολής των παραπάνω περιορισμών. Υποστηρίχθηκε το εξής¹⁸: Η ερμηνευτική δήλωση του άρθ. 5 Σ προβλέπει εξαίρεση από την παράγραφο 4, η οποία απαγορεύει ατομικά διοικητικά μέτρα. Δηλαδή η ερμηνευτική δήλωση επιτρέπει την λήψη ατομικών διοικητικών μέτρων που περιορίζουν σε οποιονδήποτε Έλληνα την ελεύθερη κίνηση στη χώρα, αν αυτά επιβάλλονται για την προστασία της δημόσιας υγείας ή της υγείας ασθενών. Επιτρέπεται λοιπόν να περιοριστεί, η κυκλοφορία συγκεκριμένων κάθε φορά ατόμων, μετά από εξατομικευμένη κρίση βάσει νόμου που θα προβλέπει τη δυνατότητα επιβολής τέτοιου μέτρου. Απαραίτητη προϋπόθεση λοιπόν είναι η ύπαρξη εξατομικευμένης κρίσης, η οποία περιλαμβάνεται

¹⁴ Βλ. *Ευάγγελο Βενιζέλο*, Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία, Περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 84, 2020, εκδόσεις Σάκκουλα, σελ. 275 – 300

¹⁵ Βλ. *Ξενοφών Κοντιάδης*, Είναι το γενικό lock down αντισυνταγματικό; Syntagma Watch, 09/11/2020, «Αυτή τη φορά η κυβέρνηση καταφεύγει στο απόλυτο και ισοπεδωτικό μέτρο του lock down χωρίς να πείσει ότι έχει εξαντλήσει ισοδύναμα λειτουργικά μέτρα για την αντιμετώπιση του δεύτερου κύματος»

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, *Ευάγγελο Βενιζέλο*, όπ. ανωτ., *Αντώνη Μανιτάκη*, Η πανδημία ανάμεσα στο Δίκαιο και στην Ηθική, με την ζωή ως συνταγματική αξία, constitutionalism, 05/2021, *Κωνσταντίνα Νάτσου*, Νομική θεμελίωση της απαγόρευσης κυκλοφορίας, HuffPost, 30/03/2020, *Γιάννη Α. Τασόπουλο*, Η ελευθερία κίνησης, η διασπορά του Κορωνοϊού και το Σύνταγμα, *Παναγιώτη Περάκη*, όπ. ανωτ.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά, *Χαράλαμπος Κουρουνδή*, «Η επιβολή απαγόρευσης κυκλοφορίας στερείται συνταγματικής νομιμότητας», ΕφΣυν, 23/3/2020, *Ακρίτα Καϊδατζή*, «Το πρόβλημα είναι η δημοκρατία, όχι τα δικαιώματα», ΕφΣυν, 27/3/2020, *Ιφιγένεια Καμτσίδου*, «Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου», Η Εποχή, 5/4/2020, επίσης *Ακρίτα Καϊδατζή*, «Τα μέτρα που επιβλήθηκαν έχουν πρώτο θύμα τη δημοκρατία», ΕφΣυν, 11/4/2020

¹⁸ Βλ. *Ακρίτα Καϊδατζή*, Πανδημία, δημοκρατία, δικαιώματα: Το τέλος του συνταγματικού δικαίου;, Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς.

σε ατομική διοικητική πράξη, που μπορεί να ελεγχθεί δικαστικά για την νομιμότητά της. Το ερώτημα που τίθεται λοιπόν είναι, αν η επιφύλαξη υπέρ του νόμου που τίθεται στη παράγραφο του 3 του άρθρου 5 Σ επεκτείνεται και στη δυνατότητα νομοθετικού περιορισμού της κυκλοφορίας χωρίς εξατομικευμένη κρίση. Παρακάμπτοντας όσα ορίζουν η παράγραφος 4 και η ερμηνευτική δήλωση¹⁹. Κατά την υποστηριζόμενη εδώ άποψη δεν είναι δυνατόν να υπαχθεί υπό την ερμηνευτική δήλωση ο γενικός περιορισμός κυκλοφορίας καθώς δεν είναι ατομικό διοικητικό μέτρο. Ακόμα και η επιβολή υποχρέωσης δήλωσης, γνωστοποίησης κάθε κίνησης, θα ήταν αντισυνταγματική καθώς θα έθιγε τον πυρήνα του δικαιώματος. Η άποψη που επικράτησε συνοψίζεται κατά τον Ν. Αλιβιζάτο: «Έχοντας ιεραρχήσει τόσο ψηλά, στην κλίμακα των αξιών που κατοχυρώνει, τη ζωή και την υγεία, το Σύνταγμά μας όχι μόνον ανέχεται αλλά θα έλεγε κανείς ότι επιβάλλει τους περιορισμούς που κρίνονται κάθε φορά πρόσφοροι και απολύτως αναγκαίοι για την προστασία τους. Διότι, όπως έχει κριθεί, τα κράτη είναι υποχρεωμένα να παίρνουν θετικά μέτρα για τον σκοπό αυτό, όχι μόνον όταν απειλούνται, αλλά και υπό κανονικές συνθήκες. Και τούτο, προφανώς, για τον απολύτως αναγκαίο χρόνο, δηλαδή με μέτρα που θα ήταν αδιανόητο να παραμείνουν σε ισχύ μετά την παρέλευση του κινδύνου.»²⁰.

5.3 Δημόσια παιδεία

Με τον περιορισμό της κίνησης περιορίζεται κι η ελευθερία της εκπαίδευσης με την παραδοσιακή μορφή, αυτή της δια ζώσης διδασκαλίας. Η μορφή αυτή δίνει τη θέση της σε μορφές εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Με την ΚΥΑ ΔΙΑ/ΓΠ.οικ. 16838/2020 (ΦΕΚ 783/Β/10-3-2020) αποφασίστηκε η προσωρινή απαγόρευση λειτουργίας των βρεφονηπιακών και παιδικών σταθμών, νηπιαγωγείων, σχολικών μονάδων, ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, κέντρων ξένων γλωσσών, φροντιστηρίων και πάσης φύσεως εκπαιδευτικών δομών, φορέων και ιδρυμάτων, δημοσίων και ιδιωτικών, κάθε τύπου και βαθμού της χώρας για το χρονικό διάστημα

¹⁹ Βλ. Ακρίτα Καϊδατζή, όπ. ανωτ., «Την απάντηση εδώ μας τη δίνει η κοινή λογική. Από την οποία, κατά το δυνατόν, δεν θα πρέπει να παρεκκλίνει η νομική λογική. Και η κοινή λογική λέει ότι, αν μπορούσε ο νομοθέτης να θεσπίζει απαγορεύσεις κυκλοφορίας, τότε καθίσταται άνευ αντικειμένου, χάνει το νόημά της η παράγραφος 4 με την ερμηνευτική της δήλωση. Γιατί τότε δεν θα χρειαζόταν να εκδίδεται κάθε φορά εξατομικευμένη διοικητική πράξη απαγόρευσης κυκλοφορίας μετά από αιτιολογημένη κρίση – που ελέγχεται δικαστικά. Αφού η απαγόρευση θα μπορούσε να επιβληθεί με νόμο.»

²⁰ Βλ. Νίκο Αλιβιζάτο, Covid – 19: Ήταν το Σύνταγμά μας έτοιμο;, Η Καθημερινή, 23/11/2020

από 11-3-2020 έως και 24-3-2020, η οποία έλαβε και παρατάσεις ισχύος. Σε συνέχεια με την υπ' αριθμ. Φ8/38091/Δ4/16-3-2020 Εγκύκλιο του Υ.ΠΑΙ.Θ., ξεκίνησε η εφαρμογή προγραμμάτων σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Έπειτα με το άρθρο 63 του ν. 4686/2020 (ΦΕΚ 96/Α/2020) και με την ΥΑ 57233/Υ1 (ΦΕΚ 185/Β/2020) ορίστηκε πιο συγκεκριμένα η δυνατότητα παροχής σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Το δικαίωμα στη δωρεάν παιδεία κατοχυρώνεται στο ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 16. Το ίδιο άρθρο ορίζει επίσης ότι «Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες, η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. [...]» και «[...] Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους [...]». Λόγω της εισαγωγής στην ελληνική πραγματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ή τηλεεκπαίδευσης, ανέκυψαν διάφορα ζητήματα, όπως το αν είναι δωρεάν ή όχι τελικά η τηλεεκπαίδευση και κατ' επέκταση αν αντιβαίνει ή όχι η εφαρμογή της στο Σύνταγμα. Για την τηλεεκπαίδευση πραγματοποιήθηκε την 15-05-20 και δημοσιεύθηκε την 10-7-2020 Μελέτη Εκτίμησης Αντικτύπου σύμφωνα με το Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (ΓΚΠΔ - GDPR) της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Την 7-9-2020 η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ) με την υπ' αριθμ. 4/2020 Γνωμοδότησή της έκρινε νόμιμη την κατά το άρθρο 63 του ν. 4686/2020 σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την αναθεωρημένη μελέτη, οι αντιρρήσεις για τη σύγχρονη ταυτόχρονη εκπαίδευση περιστρέφονται κυρίως γύρω από τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί, μαζί με τις ανησυχίες ότι η εφαρμογή της μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τους μαθητές που συμμετέχουν σε δια ζώσης μαθήματα. Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η ζωντανή μετάδοση μαθημάτων που διεξάγονται σε φυσικές αίθουσες διδασκαλίας είναι ένα μέτρο που εφαρμόζεται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως η σημερινή. Η προσέγγιση αυτή δίνει στους μαθητές τη δυνατότητα να παραμείνουν στις πραγματικές τους τάξεις (που αναγνωρίζεται ως πρωταρχικός παιδαγωγικός στόχος), ενώ ταυτόχρονα διασφαλίζει ότι οι μαθητές που δεν μπορούν να παραστούν φυσικά λόγω της πανδημίας μπορούν να παραμείνουν συνδεδεμένοι με την εκπαιδευτική διαδικασία. Στόχος είναι να συμβιβαστούν οι

αντικρουόμενες συνταγματικές αξίες με τρόπο που να επιτρέπει την αδιάλειπτη παροχή εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια μιας πανδημίας, ενώ παράλληλα να ευθυγραμμίζεται με την επιταγή της διασφάλισης της δημόσιας υγείας και των προσωπικών δεδομένων τόσο των μαθητών όσο και των εκπαιδευτικών.

Επιπροσθέτως λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της τροποποιημένης Μελέτης, υπάρχουν προκλήσεις σε σχέση με α) την ισότιμη πρόσβαση στο διαδίκτυο, β) τη διατήρηση της πρόσβασης εντός της οικίας των μαθητών, γ) την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, δ) τη διατήρηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας των εκπαιδευτικών, ε) την αποφυγή συλλογής δεδομένων τρίτων και στ) την αποφυγή της αποκάλυψης ειδικών κατηγοριών δεδομένων. Εντούτοις, αναφέρθηκαν αντιστοίχως τα εξής: α) η κάλυψη σταθερών ευρυζωνικών επικοινωνιών στην ελληνική επικράτεια (στοιχεία 2019) είναι στο 96%, το μεγάλο ποσοστό των μαθητών – φοιτητών είναι εξοικειωμένοι με τις νέες τεχνολογίες, υπάρχει ενίσχυση εξοπλισμού δομών και μαθητών με κοινωνικά και άλλα κριτήρια, β) η δυνατότητα συμμετοχής στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση μέσω σταθερού τηλεφώνου, η κατάρτιση των ωρολόγιων προγραμμάτων τηλεεκπαίδευσης ώστε να μη συμπίπτουν απολύτως οι διδακτικές ώρες διαφορετικών τάξεων και βαθμίδων, γ) η μετάδοση περιορίζεται μόνον στην διδακτική διαδικασία του μαθήματος, το δικαίωμα του εκπαιδευτικού σίγασης και αλλοίωσης της φωνής, αλλά και διακοπής της μετάδοσης, δ) η υιοθέτηση κανόνων ευπρέπειας κατά τη διεξαγωγή του διαδικτυακού μαθήματος, οι οποίοι γνωστοποιούνται στους μαθητές και στους γονείς/κηδεμόνες αυτών, ε) η παροχή οδηγιών (ιδίως από τους εκπαιδευτικούς κατά τη διάρκεια των ηλεκτρονικά μεταδιδόμενων μαθημάτων) για την τοποθέτηση του υπολογιστή - της συσκευής και τη συμμετοχή στο μάθημα από συγκεκριμένους χώρους που δε χρησιμοποιούνται από άλλα άτομα και στ) η δυνατότητα του εκπαιδευτικού να σιγάσει ή να διακόψει τη μετάδοση, όταν το κρίνει απαραίτητο προς το σκοπό της προστασίας του μαθητή.

Τέλος, η ΑΠΔΠΧ αναφέρει μεταξύ άλλων ότι «Το υπό εξέταση μέτρο της σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης είναι απολύτως συμβατό με τη βασική αποστολή του Κράτους, όπως αυτή απορρέει από τις διατάξεις του άρθρου 16 Σ, είναι

δε πρόσφορο για τη διατήρηση της σχέσης εκπαιδευτικού - μαθητή και αναγκαίο εν μέσω υγειονομικής κρίσης, καθώς η χρήση ηπιότερων μέσων, όπως η ασύγχρονη τηλεεκπαίδευση, δεν είναι δυνατόν εκ της φύσεώς της να έχει τα ίδια αποτελέσματα. Κατά συνέπεια, η επεξεργασία την οποία συνεπάγεται καταρχήν η παροχή σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης δεν αντίκειται στη νομοθεσία για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, εφόσον ο σκοπός που εξυπηρετείται με τη συγκεκριμένη επεξεργασία είναι νόμιμος, δεν καταγράφονται προσωπικά δεδομένα εικόνας και ήχου από τις τηλεδιασκέψεις και δεν επιβάλλεται η υποχρέωση τηλεδιδασκαλίας πριν τη σχετική απόφαση του Υπουργού.».

Επιπροσθέτως, όσον αφορά το ζήτημα της τηλεεκπαίδευσης μέσω τεχνολογικών μέσων υποστηρίχθηκε ότι παραβιάζεται η αρχή της ισότητας 10 στη πρόσβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Δεν είναι καθόλου σπάνιο στην σύγχρονη Ελλάδα μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να μην έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο είτε διότι κατοικούν σε απομακρυσμένες περιοχές της χώρας μας είτε διότι εξαιτίας οικογενειακών οικονομικών δυσχερειών δεν είναι δυνατή η συνδρομητική παροχή διαδικτύου. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία ηλεκτρονικού υπολογιστή σε ορισμένα νοικοκυριά, θέτει ορισμένους μαθητές σε δυσχερέστερη θέση έναντι άλλων μαθητών, οξύνοντας έτσι τις κοινωνικές ανισότητες και καθιστώντας ιδιαίτερα επαχθή την συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία. Εδώ τίθεται και το ζήτημα της υποχρεωτικής για το κράτος παροχής «δωρεάν» εκπαίδευσης καθώς στην εξ αποστάσεως εκπαιδευτική διαδικασία το κόστος της συμμετοχής σε αυτήν το αναλαμβάνουν οι ίδιοι οι μαθητές με την αγορά του κατάλληλου τεχνολογικού εξοπλισμού από τους ίδιους. Συμπερασματικά λοιπόν, για να θεωρηθεί συνταγματική η τηλεεκπαίδευση θα έπρεπε προηγουμένως να είχε εξασφαλιστεί η άμεση πρόσβαση σε τεχνολογικά μέσα σε όλους τους μαθητές της επικράτειας με την δωρεάν πρόσβαση όλων των μαθητών στο διαδίκτυο και με την παροχή ηλεκτρονικών υπολογιστών. Επίσης, παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας καθώς θα έπρεπε να αποδειχθεί η αναγκαιότητα του μέτρου αυτού, με την προγενέστερη λήψη εξίσου αποτελεσματικών αλλά λιγότερο περιοριστικών μέτρων που θα εξασφάλιζαν την δια ζώσης παροχή δωρεάν εκπαίδευσης όπως για παράδειγμα η εξασφάλιση κατάλληλων σχολικών υποδομών, η δημιουργία νέων αιθουσών διδασκαλίας και ολιγομελών τμημάτων, η

πρόσληψη καθηγητών και η επιβολή ευέλικτου ωραρίου κατά τις μεσημβρινές ώρες προκειμένου να αποφεύγεται ο συνωστισμός των μαθητών στο σχολικό περιβάλλον.

5.4 Η απαγόρευση των συναθροίσεων

Έντονη θεωρητική διαμάχη προκάλεσε η απόφαση του αρχηγού της ΕΛ.ΑΣ., με την οποία απαγορεύτηκαν σε όλη την επικράτεια οι συναθροίσεις, από 15/11/2020 έως και τις 18/11/2020. Η δυνατότητα αυτή δίνεται στον αρχηγό της ΕΛ.ΑΣ. από το άρθρ. 68 π. 2 της από 20/3/20 ΠΝΠ που κυρώθηκε με τον ν. 4683/2020(ο ν. 4703/2020 υποχωρεί ως γενικός προ του ειδικότερου 4863/2020). Συγκεκριμένα προβλέπει ότι με εισήγηση της επιτροπής των λοιμωξιολόγων μπορεί να επιβάλλει και γενική απαγόρευση για λόγους δημόσιας υγείας. Η ελευθερία συνάθροισης κατοχυρώνεται με τη διάταξη του άρθρ. 11 Σ ως απόλυτο και ανεπιφύλακτο δικαίωμα, ενώ σε επιφύλαξη υποβάλλεται μόνο η ειδικότερη ρύθμιση των περιορισμών του στη παράγραφο 2, «Οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει.» Το εν λόγω δικαίωμα κατοχυρώνεται και στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ. Αναδύεται λοιπόν το ερώτημα σε σχέση με τη συνταγματικότητα της παραπάνω απόφασης. Τι σημαίνει λοιπόν ότι μια συνάθροιση μπορεί να απαγορευτεί γενικά, όταν συντρέχει κίνδυνος για την δημόσια ασφάλεια και μπορεί η ανάγκη προστασίας από την πανδημία να αποτελεί έναν τέτοιο κίνδυνο; Κατά την άποψη των υπέρμαχων της συνταγματικότητας της απόφασης, δημόσια ασφάλεια είναι και η δημόσια υγεία²¹, διατυπώθηκε μάλιστα από τον Χ. Ανθόπουλο ότι, «Η κλασική περίπτωση και ίσως η μόνη κατά την οποία δικαιολογείται γενική απαγόρευση είναι όταν υπάρχει επιδημία σε έξαρση»²². Ως αιτιολογία της συγκεκριμένης απόφασης επικαλείται πέρα από το άρθρο 11 Σ και το άρθρο 5 Σ ιδίως δε την ερμηνευτική δήλωσή του. Έρεισμα της απόφασης λοιπόν συνιστά η αντιμετώπιση της πανδημίας. Ως προς

²¹ Βλ. *Ξενοφών Κοντιάδη*, Δημόσια υγεία και συναθροίσεις, Syntagma Watch, 19/11/2020, *Εν. Βενιζέλο*, Νόμιμη και συνταγματική η απαγόρευση συναθροίσεων, *Η Καθημερινή*, 16/11/2020, *Γιώργο Καραβοκύρη*, Η συνταγματικότητα της απαγόρευσης των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων, Syntagma Watch, 18/11/2020, *Χαράλαμπος Ανθόπουλος*, Η γενική απαγόρευση των υπαίθριων συναθροίσεων, constitutionalism, 17/11/2020

²² Βλ. *Χαράλαμπος Ανθόπουλος*, όπ. ανωτ.

τον έλεγχο αναλογικότητας, αναφέρεται από το κομμάτι της θεωρίας που είναι σύμφωνοι με την απόφαση, ότι πληρούνται οι όροι, δεδομένου ότι η δημόσια υγεία εμπεριέχεται στους σοβαρούς κινδύνους δημόσιας ασφάλειας²³.

Η πρώτη αντίδραση στη παραπάνω απόφασης ήρθε από την Ένωση Δικαστών και Εισαγγελέων, η οποία με ανακοίνωσή της σχολίασε ότι η απόφαση για γενική απαγόρευση των συναθροίσεων σε όλη την Επικράτεια βρίσκεται εκτός Συνταγματικού πλαισίου. Την άποψη αυτή ήρθε να υποστηρίξει μεγάλη μερίδα θεωρητικών²⁴. Καταρχάς υπάρχει διαφωνία ως προς την έκταση του όρου γενικά υπό τη παράγραφο 2 του άρθρου 11 Σ. Κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη, η γενική απαγόρευση δεν παύει και αυτή να αφορά συγκεκριμένη συνάθροιση η οποία έχει εξαγγελθεί για ορισμένο τόπο και χρόνο²⁵. Δεν μπορεί λοιπόν να επεκταθεί σε απαγόρευση και κάθε άλλης συνάθροισης σε ολόκληρη γεωγραφική περιοχή διότι τούτο θα ισοδυναμούσε με αναστολή της ισχύος του άρθ. 11 Σ. Κάτι που όπως αναλύσαμε στο παραπάνω κεφάλαιο μόνο υπό συνθήκες κατάστασης πολιορκίας που ορίζει το άρθ. 48 Σ μπορεί να συμβεί. Η δε επίκληση της ερμηνευτικής δήλωσης του άρθρ. 5 Σ στερείται εφαρμογής σε υπαίθριες συναθροίσεις²⁶ για τις οποίες προβλέπει το άρθρ. 11 Σ. Θεωρείται, επίσης, ότι παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας. Κατά τον Χ. Κουρουνδή²⁷ : *«Στην προκείμενη περίπτωση, η παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας είναι άμεση απόρροια της παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος στη συνάθροιση. Σε κάθε περίπτωση, από πουθενά δεν προκύπτει ότι το μέτρο της αναστολής*

²³ Βλ. *Εν. Βενιζέλο*, όπ. ανωτ., «Είναι δυνατόν εδώ να θέλουμε αυστηρό lockdown, να κινδυνεύουμε να μην μπορούμε να περιθάλψουμε τους εαυτούς μας, τους ασθενείς σε μονάδες εντατικής θεραπείας, να μην υπάρχουν θέσεις για διασωληνωμένους, να κινδυνεύουμε να γίνουμε Μπέργκαμο δυστυχώς -και η Θεσσαλονίκη και η Βόρεια Ελλάδα είναι σε τραγικότερη μοίρα, σε πολύ τραγικότερη από την Αττική- και να λέμε ότι θα κάνουμε μία συγκέντρωση;», *Γιώργο Καραβοκύρη*, όπ. ανωτ., «Στο δια ταύτα, ό έλεγχος της αναλογικότητας του περιορισμού: είναι το μέτρο πρόσφορο; Προφανώς, ενόψει του σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια/υγεία. Είναι αναγκαίο; Ναι, εκ πρώτης όψης, με το ίδιο σκεπτικό».

²⁴ Βλ. *Χαράλαμπος Κορουνδή*, Η νέα απαγόρευση συναθροίσεων και το Σύνταγμα, constitutionalism, 28/1/2021, *Γ. Χ. Σωτηρέλη*, Από την τοπική απαγόρευση στη γενική αναστολή των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων: Συνταγματικά προβλήματα και (αχρείαστες) πολιτικές εντάσεις, constitutionalism, 17/11/2020, *Φώτη Κουβέλη*, όπ. ανωτ., *Ακρίτα Καϊδατζή*, Αντίθετη στο Σύνταγμα αλλά και στους νόμους η καθολική απαγόρευση συναθροίσεων, The Press Project, 16/11/2020

²⁵ Βλ. *Γ. Χ. Σωτηρέλη*, όπ. ανωτ., «Συγκεκριμένα, ενώ κατά το άρθρο 11 προβλέπεται η δυνατότητα απαγόρευσης μιας συγκεκριμένης συνάθροισης, με απόφαση του επικεφαλής της αστυνομικής αρχής που έχει την σχετική τοπική αρμοδιότητα και για αυστηρά καθορισμένους λόγους».

²⁶ Βλ. *Γ. Χ. Σωτηρέλη*, όπ. ανωτ., «προδήλως δεν ευσταθεί και για τον λόγο αυτόν εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια από την κυβερνητική επιχειρηματολογία».

²⁷ Βλ. *Χαράλαμπος Κορουνδή*, όπ. ανωτ.

των συναθροίσεων που υπάγονται στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 11 του Συντάγματος είναι όντως αναγκαίο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού». Υποστηρίζεται δηλαδή ότι έπρεπε πριν την έκδοση της απόφασης να είχαν αναζητηθεί όλοι οι πρόσφοροι τρόποι για την στάθμιση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι με το δικαίωμα στην υγεία. Τέλος διαφωνία παρατηρήθηκε ακόμα και στο αν η δημόσια υγεία εμπεριέχεται στην δημόσια ασφάλεια, χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Χ. Σωτηρέλης²⁸, «...θεωρώ παρατραβηγμένη και την άποψη ότι η «δημόσια υγεία» μπορεί να ενταχθεί στην «δημόσια ασφάλεια», με βάση το Σύνταγμά μας τουλάχιστον. Και τούτο διότι όπου το Σύνταγμα θέλησε να περιλάβει την δημόσια υγεία στους ειδικούς περιορισμούς, το έκανε ρητά, όπως πχ στην ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 5 παρ. 4 και στο άρθρο 22 παρ. 4».

5.5 Η ρύθμιση υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού

Κατ' αρχάς, η πράξη του εμβολιασμού, που αποτελεί ιατρική παρέμβαση στο ανθρώπινο σώμα, απαιτεί συγκατάθεση μετά από ενημέρωση. Αυτό οδηγεί σε συνταγματικά ζητήματα όταν συζητείται η άρνηση ενός ατόμου να εμβολιαστεί και η νομοθετική εφαρμογή του υποχρεωτικού εμβολιασμού. Η άρνηση να υποβληθεί κάποιος σε εμβολιασμό, χωρίς να εξεταστούν οι λόγοι που τον διέπουν, θεμελιώνεται στο θεμελιώδες δικαίωμα στην υγεία και τη σωματική ακεραιότητα. Το δικαίωμα αυτό προστατεύεται ρητά από το άρθρο 5 § 5(α) του Συντάγματος, το οποίο απαγορεύει τις ιατρικές παρεμβάσεις ή θεραπείες χωρίς τη συγκατάθεση του ασθενούς. Ωστόσο, όπως όλα τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, η προστασία αυτή είναι σχετική και υπόκειται σε περιορισμούς, όπως ορίζεται στο άρθρο 25 § 1 στοιχείο δ) του Συντάγματος.

Το άρθρο αυτό επιτρέπει περιορισμούς των δικαιωμάτων, είτε από το ίδιο το Σύνταγμα είτε από νόμο, υπό την προϋπόθεση της επιφύλαξης υπέρ του, και οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να τηρούν την αρχή της αναλογικότητας. Οι περιορισμοί αυτοί μπορούν να λάβουν διάφορες μορφές, συμπεριλαμβανομένων συγκεκριμένων κυρώσεων όπως πρόστιμα, αφαίρεση άδειας λειτουργίας επιχείρησης ή άλλες

²⁸ Βλ. Γ. Χ. Σωτηρέλη, όπ. ανωτ.

συνέπειες όπως άδεια άνευ αποδοχών και περιορισμοί εισόδου σε ορισμένους χώρους. Η κρίσιμη και αμφιλεγόμενη πτυχή έγκειται στην προσέγγιση και τον έλεγχο της εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας, η οποία αποτελεί σημαντική πτυχή των νομικών αρχών.

Καθώς τα περισσότερα περιοριστικά μέτρα έχουν αρθεί, το ενδιαφέρον έχει μετατοπιστεί στη συνταγματικότητα του υποχρεωτικού εμβολιασμού που εισήχθη με τον νόμο αριθ. 4675/2020. Ο νόμος αυτός επιτρέπει τον υπο-υποχρεωτικό εμβολιασμό σε περιπτώσεις όπου υπάρχει κίνδυνος εξάπλωσης μιας μεταδοτικής νόσου που μπορεί να έχει σοβαρές συνέπειες για τη δημόσια υγεία. Η απόφαση λαμβάνεται από τον Υπουργό Υγείας, μετά από γνωμοδότηση της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων Δημόσιας Υγείας. Το κράτος μπορεί να επιβάλλει περιορισμούς στην αυτονομία των πολιτών για να αποτρέψει τη μετάδοση σοβαρών ασθενειών και τον κίνδυνο επιδημίας ή πανδημίας. Αυτό υποστηρίζεται από την πάγια νομολογία, η οποία δίνει προτεραιότητα στην υγεία ως υπέρτατο αγαθό έναντι άλλων συμφερόντων.

Εμβόλια, βιολογικά παρασκευάσματα που προορίζονται να ευαισθητοποιήσουν το αμυντικό σύστημα του οργανισμού, να διεγείρουν το ανοσοποιητικό σύστημα ώστε να αναγνωρίζει και να καταπολεμά τους παράγοντες της νόσου. Το εμβόλιο COVID-19, ένας θρίαμβος της επιστήμης, χρησιμοποιεί την τεχνολογία RNA για την παραγωγή ανοσίας. Ωστόσο, το ζήτημα του υποχρεωτικού εμβολιασμού εγείρει συνταγματικές ανησυχίες και αντιμετωπίζει προκλήσεις στις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Το δίλημμα περιστρέφεται γύρω από την προστασία της δημόσιας υγείας κατά τη διάρκεια μιας πανδημίας έναντι των ατομικών συνταγματικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση. Ενώ ο υποχρεωτικός εμβολιασμός δικαιολογείται από την ανάγκη προστασίας της δημόσιας υγείας, οι επικριτές υποστηρίζουν ότι παραβιάζει τα συνταγματικά δικαιώματα. Το ιστορικό πλαίσιο του υποχρεωτικού εμβολιασμού, το οποίο χρονολογείται από περιπτώσεις στις αρχές του 1900, παρέχει πληροφορίες για τις νομικές περιπλοκές που περιβάλλουν το ζήτημα αυτό. Παρά τις προκλήσεις του, ο υποχρεωτικός εμβολιασμός παραμένει μια κρίσιμη στρατηγική για την πρόληψη της μετάδοσης ασθενειών και τη διασφάλιση της δημόσιας υγείας. Η ανάλυση στρέφεται

τώρα στο σύγχρονο πρόβλημα του υποχρεωτικού εμβολιασμού για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19.

Στην Ελλάδα έχει θεσπιστεί ο νόμος 4675/2020, και σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 3Α (iii), εδάφιο β, ορίζεται ότι "εάν υπάρχουν περιπτώσεις όπου υπάρχει πιθανός κίνδυνος μετάδοσης μιας μεταδοτικής νόσου, η οποία θα μπορούσε να έχει σημαντικές επιπτώσεις στη δημόσια υγεία, ο Υπουργός Υγείας, με βάση την εισήγηση της Εθνικής Υπηρεσίας Υγείας (Ε.Υ.Υ.), μπορεί να εκδώσει απόφαση για την επιβολή υποχρεωτικού εμβολιασμού ως προληπτικού μέτρου κατά της εξάπλωσης της νόσου". Η απόφαση αυτή θα περιγράφει τη συγκεκριμένη δημογραφική ομάδα για την οποία ο εμβολιασμός είναι υποχρεωτικός, μαζί με την καθορισμένη περιοχή, κατά περίπτωση, που υπόκειται σε υποχρεωτικό εμβολιασμό. Θα προσδιορίζει επίσης τη διάρκεια του υποχρεωτικού εμβολιασμού, που καθορίζεται πάντα ως έκτακτο και προσωρινό μέτρο για τη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας σε μια συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Ο κανονισμός θα αφορά τη διαδικασία εμβολιασμού και θα παρέχει κάθε άλλη σχετική λεπτομέρεια". Αναφερόμενοι στην απόφαση 2387/2020 της επταμελούς σύνθεσης του Δ Τμήματος του ΣτΕ και στην απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση (Venricka κ.λπ. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας), διαπιστώθηκε ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός, τόσο υπό γενική έννοια όσο και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, είναι σύμφωνος με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Και στις δύο αποφάσεις, επιβεβαιώθηκε ότι οι κυρώσεις για τη μη συμμόρφωση με την κανονιστική απαίτηση εμβολιασμού ήταν δικαιολογημένες. Η συμβατότητα του υποχρεωτικού εμβολιασμού με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ εξαρτιόταν από την επιβολή του υποχρεωτικού εμβολιασμού μέσω του ουσιαστικού δικαίου (τυπικός νόμος, διάταγμα ή απόφαση), όπως ορίζεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος. 5(β) Σ, ευθυγραμμιζόμενη με την προοπτική που υποστηρίζεται εδώ ως ακριβής εντός του ελληνικού συνταγματικού πλαισίου. Επιπλέον, ήταν σύμφωνη με το άρθρο 8 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, επιτρέποντας την έκδοση από τη διοίκηση με κανονιστική ιδιότητα, σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 43 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, είτε με διάταγμα (στοιχείο α) είτε με απόφαση (στοιχείο β), κατόπιν εξουσιοδότησης μέσω ειδικού τυπικού νόμου.

Σύμφωνα με το άρθρο 206 του νόμου αριθ. 4820/2021, ο εμβολιασμός είναι υποχρεωτικός για όλο το προσωπικό που απασχολείται σε ιδιωτικές, δημόσιες και δημοτικές εγκαταστάσεις υγειονομικής περίθαλψης, συμπεριλαμβανομένων των διαγνωστικών κέντρων, των κέντρων αποκατάστασης, των κλινικών, των νοσοκομείων, των δομών πρωτοβάθμιας υγειονομικής περίθαλψης, των μονάδων νοσηλείας, του Εθνικού Κέντρου Άμεσης Βοήθειας και του Εθνικού Οργανισμού Δημόσιας Υγείας. Ο όρος "προσωπικό των εγκαταστάσεων" αναφέρεται σε κάθε άτομο που παρέχει υπηρεσίες ή εργάζεται για τον φορέα που εκμεταλλεύεται τις εν λόγω εγκαταστάσεις, είτε αναγκαστικά είτε οικειοθελώς παρόν εντός των ίδιων χώρων, βάσει σύμβασης με τον φορέα που τις εκμεταλλεύεται. Τα άτομα που απαλλάσσονται από την υποχρέωση εμβολιασμού περιλαμβάνουν τα άτομα που έχουν νοσήσει για έξι μήνες μετά την ασθένεια και τα άτομα με τεκμηριωμένους λόγους υγείας που εμποδίζουν τον εμβολιασμό.

Με τις αποφάσεις 250-252/2021 της επιτροπής αναστολών του Συμβουλίου της Ευρώπης απορρίφθηκαν αιτήσεις εργαζομένων σε νοσηλευτικές μονάδες που αρνήθηκαν τον εμβολιασμό, επικαλούμενοι λόγους δημόσιας υγείας. Η απόρριψη βασίστηκε στην πρόληψη της μετάδοσης του ιού σε ευάλωτους νοσηλευόμενους ασθενείς και στην αποφυγή ασθενειών των εργαζομένων στον τομέα της υγείας που θα μπορούσαν να διαταράξουν τη λειτουργία της μονάδας. Οι προσφυγές στο Διοικητικό Δικαστήριο και τα ασφαλιστικά μέτρα κρίθηκαν πρόωρα και απαράδεκτα, καθώς οι υπάλληλοι δεν είχαν τεθεί σε διαθεσιμότητα και έπρεπε να αποδείξουν πιθανή βλάβη των συμφερόντων τους. Το έγγραφο του αναπληρωτή υπουργού δεν είχε πλήρη εκτελεστικότητα, καθώς ήταν ενημερωτικό, και η κοινή υπουργική απόφαση για τις εξαιρέσεις από την υγειονομική περίθαλψη δεν έβλαψε άμεσα τους προσφεύγοντες. Το Συμβούλιο της Επικρατείας επικύρωσε την απόρριψη, τονίζοντας ότι η ζημία θα προέκυπτε από την αναστολή των δασμών και όχι από τις προσβαλλόμενες πράξεις. Η Επιτροπή Αναστολής επανέλαβε την πάγια νομολογία περί ανεπανόρθωτης ζημίας, αναφέροντας ότι η οικονομική ζημία δεν είναι ανεπανόρθωτη, καθώς οι μη καταβληθείσες αποδοχές μπορούν να αποζημιωθούν σε περίπτωση επιτυχίας της κύριας προσφυγής. Ο υποχρεωτικός εμβολιασμός ευθυγραμμίζεται με το Σύνταγμα, τηρώντας την αρχή της αναλογικότητας. Ο νόμος 4865/2021 επεκτείνει τον

υποχρεωτικό εμβολιασμό σε άτομα άνω των 60 ετών, με στόχο την προστασία μιας ομάδας πληθυσμού που πλήττεται περισσότερο από την πανδημία. Οι κάτοικοι που έχουν γεννηθεί έως τις 31.12.1961 εντός της ελληνικής επικράτειας πρέπει να εμβολιαστούν, με εξαιρέσεις για όσους νοσούν για 180 ημέρες ή για αποδεδειγμένους λόγους υγείας. Η μη συμμόρφωση επισύρει πρόστιμο 100 ευρώ ανά μήνα. Ο κανονισμός δικαιολογεί την επιβολή του στους ηλικιωμένους λόγω της εγγύτητάς τους σε κινδύνους για την υγεία και των επιπτώσεων σε τρίτους. Το πρόστιμο των 100 ευρώ υπογραμμίζει τον πραγματικά υποχρεωτικό χαρακτήρα του κανονισμού, ο οποίος υποστηρίζεται από το ΕΔΔΑ. Εξασφαλίζει τη συμμόρφωση με τις κρατικές απαιτήσεις, χωρίς να παραβιάζει τη σωματική αυτοδιάθεση. Το πρόστιμο εξαναγκάζει σε εμβολιασμό για την προστασία της ατομικής και κοινωνικής υγείας, τονίζοντας την υποχρέωση κοινωνικής αλληλεγγύης σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 4.

Περαιτέρω εξετάζοντας αν τηρήθηκε η αρχή της αναλογικότητας, οδηγούμαστε σε θετικά συμπεράσματα σκεπτόμενοι ότι η Κυβέρνηση πριν καταλήξει στην επιβολή υποχρεωτικού εμβολιασμού, εφάρμοσε ηπιότερα μέτρα για να πείσει τους αρνητές του εμβολίου να εμβολιαστούν, ένα εκ των οποίων είναι και η μέθοδος της πειθούς ή μέτρα που αποτελούσαν παροχές σε περίπτωση εμβολιασμού ή σε αντίθετη περίπτωση τον αποκλεισμό τους από χώρους εστίασης. Τα μέτρα αυτά αν και συνταγματικά δεν αποδείχθηκαν αποτελεσματικά ενώ τα επιδημιολογικά δεδομένα και η λειτουργικότητα του ΕΣΥ επιδεινώθηκαν σφοδρά. Έτσι λοιπόν κατέστη αναγκαίο το μέτρο επιβολής υποχρεωτικού εμβολιασμού για την αντιμετώπιση της πανδημίας και τη προστασία της δημόσιας υγείας. Το γεγονός ότι αφορά συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα (άνω των 60 ετών) δεν θίγει την αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 Σ) η οποία επιβάλλει την ομοιόμορφη μεταχείριση όμοιων καταστάσεων ή προσώπων. Με βάση τα επιστημονικά ιατρικά και επιδημιολογικά δεδομένα η ηλικιακή ομάδα στην οποία επιβλήθηκε ο υποχρεωτικός εμβολιασμός είναι πιο επιρρεπής στον κίνδυνο του ιού και προβληματική επομένως δεν ενέχει ουσιώδη ομοιότητα ως προς τις άλλες ηλικιακές ομάδες και υπό την άποψη της γενικής αρχής της ισότητας το μέτρο αυτό κρίνεται συνταγματικό. Από την άλλη πλευρά υποστηρίζεται η άποψη ότι το μέτρο του υποχρεωτικού εμβολιασμού και οι συνέπειες άρνησης μη συμμόρφωσης των πολιτών που είναι άδεια ή αναστολή καθηκόντων άνευ αποδοχών είτε στον ιδιωτικό είτε στον

ιδιωτικό τομέα είναι αντισυνταγματικό, καθώς παραβιάζει το δικαίωμα αυτοδιάθεσης του ατόμου και το δικαίωμα της ανθρώπινης διαβίωσης, καθώς δεν θα μπορεί να συντηρεί τον εαυτό του και τα μέλη της οικογένειάς του εάν δεν συμμορφώνεται με την απαίτηση της πολιτείας. Τονίζεται η προβληματική της συνταγματικότητας όσον αφορά την επιβολή οριζόντιου διοικητικού προστίμου σε ανεμβολίαστους πολίτες άνω των 60 ετών καθώς παραβιάζεται το δικαίωμα του καθενός να διαθέτει το σώμα του σύμφωνα με το άρθρο παρ. 1 Σ και άρθρο 5 παρ. 1 Σ. Σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, θα μπορούσε να εφαρμοστεί κάποιο ηπιότερο μέτρο εξίσου κατάλληλο, πρόσφορο και αναγκαίο για την επίτευξη του δημόσιου σκοπού, όπως η απαγόρευση ελεύθερης κίνησης των ανεμβολίαστων. Επίσης κατά την άποψη ορισμένων συνταγματολόγων τίθεται ζήτημα παραβίασης της αρχής της ισότητας καθώς για κάποιο χαμηλοσυνταξιούχο το πρόστιμο των 100 ευρώ συνεπάγεται την στέρηση των απαραίτητων πόρων διαβίωσης ενώ για κάποιον ευκατάστατο το πρόστιμο αυτό είναι αμελητέο. Υποστηρίζεται ότι με βάση την αρχή της αναλογικότητας δεν θα έπρεπε το πρόστιμο να είναι οριζόντιο αλλά να εξετάζεται ad hoc, και εφόσον η επιβολή προστίμου θα γίνεται από την ΑΑΔΕ η οποία μπορεί να ελέγξει τα φορολογικά στοιχεία του καθενός και να προβλεφθούν με αυτόν τον τρόπο μικρότερα πρόστιμα ώστε να μη προσβάλλεται ο πυρήνας του δικαιώματος της ανθρώπινης αξίας του ανθρώπου. Οι οπαδοί της άποψης αυτής θεωρούν ότι η ηλικιακή ομάδα άνω των 60 δεν είναι υπεύθυνη διασποράς του κορονοϊού καθώς είναι εγκλεισμένοι στο σπίτι τους και δεν κυκλοφορούν όπως οι νέοι στους οποίους θα έπρεπε να επιβληθεί η υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού διότι είναι εκτεθειμένοι στον ιό συμμετέχοντας σε κοινωνικές υποχρεώσεις. Επίσης υποστηρίζεται ότι ο καταναγκασμός είναι έγκλημα καθώς παραβιάζεται το διεθνές δίκαιο και δεν επιτρέπεται οποιαδήποτε ιατρική επέμβαση στο σώμα χωρίς τη συναίνεση του φυσικού προσώπου. Τέλος η εκδοχή ότι πρόκειται για αντίτιμο και όχι πρόστιμο εγείρει ερωτήματα για ποια παροχή δίνεται αντίτιμο. Η εκδοχή του αντιτίμου για την αυξημένη πιθανολόγηση χρήσης του ΕΣΥ από κάποιον πολίτη εγείρει περισσότερα συνταγματικά προβλήματα από την επιβολή προστίμου σε περίπτωση παράβασης κανόνα δικαίου.

5.6. Νομολογία Αποφάσεων σχετικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό

- Το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. ακύρωσε την απόφαση να επιβάλλει τον υποχρεωτικό εμβολιασμό των εργαζομένων σε επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από 100 άτομα. Κατά της απόφασης της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Ασφάλειας και Υγείας στην Εργασία (OSHA) με την οποία απαιτούσε τον εμβολιασμό υπαλλήλων ή να διενεργούν εβδομαδιαίως τεστ COVID-19 σε επιχειρήσεις που απασχολούν τουλάχιστον 100 εργαζομένους , πολιτική που θα αφορούσε πάνω από 80 εκατομμύρια υπαλλήλους, στράφηκε η Πολιτεία του Οχάιο και μια ένωση επιχειρηματιών προσφεύγοντας στο Ανώτατο Δικαστήριο και ζητώντας την ακύρωση της απόφασης. Με 6 ψήφους έναντι 3 το Δικαστήριο μπλόκαρε την εφαρμογή της απόφασης του Εφετείου του Σινσινάτι που είχε εγκρίνει την υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού. Ωστόσο το Ανώτατο Δικαστήριο δέχτηκε τον υποχρεωτικό εμβολιασμό όσων εργάζονται σε δομές υγείας που χρηματοδοτούνται από ομοσπονδιακά κεφάλαια.

- Σύμφωνα με την απόφαση 2387/2020 ΣτΕ απορρίφθηκε η αίτηση των γονέων του παιδιού το οποίο είχε διαγραφεί από παιδικό σταθμό, με την οποία ζητούσαν την ακύρωση απόφασης περί διαγραφής ανεμβολίαστου νηπίου, η οποία ελήφθη με την αιτιολογία ότι οι γονείς δεν συμμορφώθηκαν στις επανειλημμένες υποδείξεις της παιδιάτρου και καθώς το παιδί δεν είχε κάποιο πρόβλημα υγείας που να δικαιολογεί τον μη εμβολιασμό. Σύμφωνα με το ΣτΕ η θέσπιση του μέτρου αυτού δεν παραβιάζει την αρχή της ισότητας δεδομένου ότι σε εμβολιασμό υπόκεινται όλα τα παιδιά με εξαίρεση εκείνα που για λόγους υγείας δεν επιτρέπεται να εμβολιαστούν. Το δικαστήριο χρησιμοποιεί και εφαρμόζει εν προκειμένω τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Σύμφωνα με τη νομολογία του δικαστηρίου, κάθε επέμβαση σε ένα δικαίωμα που προστατεύεται στη Σύμβαση θα πρέπει να προβλέπεται από τον νόμο, να εξυπηρετεί έναν σκοπό δημοσίου συμφέροντος και να τηρείται η αρχή της αναλογικότητας, ήτοι το θεσπισθέν για την εκπλήρωση του σκοπού μέτρο να μην υπερβαίνει τα όρια εκείνα που δεν είναι αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία. Το δικαστήριο έκρινε, περαιτέρω, ότι ο νομοθέτης απολαμβάνει ευρείας διακριτικής ευχέρειας να αποφασίζει αν θα εφαρμόσει ένα πρόγραμμα εμβολιασμού με σκοπό την προστασία της ατομικής ή δημόσιας υγείας, το ίδιο δε δεν μπορεί να ελέγξει επί της ουσίας την κρίση αυτή του νομοθέτη, αφού δεν διαθέτει όμοια εξουσία κρίσης και απόφασης ούτε να αποφανθεί

βάσει των διαθέσιμων ιατρικών δεδομένων εάν η επιλογή του νομοθέτη και τα μέτρα που έλαβε για την επίτευξη του σκοπού ήταν αναγκαία, πλην αν αυτά παρίστανται προφανώς απρόσφορα να επιτύχουν τον επιδιωκόμενο σκοπό. Το δικαστήριο έκρινε, επιπλέον, ότι η παρεχόμενη στους παιδικούς σταθμούς προσχολική αγωγή δεν εντάσσεται στην υποχρεωτική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση και, κατ' ακολουθία, δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος δωρεάν και υποχρεωτικής παροχής παιδείας για όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 16 παρ. 4. του Συντάγματος και στο άρθρο 14 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, απορρίπτοντας τον σχετικό ισχυρισμό των αιτούντων και μη αποφαινόμενο αν θα ήταν συνταγματικό το μέτρο της διαγραφής σε παιδιά που φοιτούν σε υποχρεωτική βαθμίδα εκπαίδευσης.

- Στις 8 Απριλίου δημοσιεύτηκε η απόφαση του ΕΔΔΑ το οποίο προτάσσοντας τις αρχές της δημόσιας υγείας, της κοινωνικής αλληλεγγύης και του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού έκρινε ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός δεν συνιστά παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Αξίζει να αναφερθεί το επιχείρημα του Δικαστηρίου ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός στη Τσέχικη Δημοκρατία είναι σύμφωνος με την αρχή της αναλογικότητας καθώς οι κυρώσεις για όσους δεν εμβολιάζονται είναι ήπιας μορφής και έχουν σκοπό να παραδειγματιστούν οι πολίτες να εμβολιαστούν.

5.7 Θρησκευτική ελευθερία

Ένα ακόμη δικαίωμα που περιορίστηκε για χάριν της δημόσιας υγείας είναι ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας με την έννοια του περιορισμού του θρησκευτικώς συνέρχεσθαι, το οποίο είναι απολύτως συνδεδεμένο όχι μόνο με τη θρησκευτική ελευθερία αλλά και με την ελευθερία της κίνησης. Περιορίστηκε η ομαδική λατρεία εντός κι εκτός ναού. Οι αντιδράσεις ήταν φυσικά αναρίθμητες και διαρκείς καθ' όλες τις φάσεις του κορονοϊού, για τα ποικίλα μέτρα περιορισμού που λήφθηκαν κατά διαστήματα.

Ειδικότερα, εν πρώτοις με την ΚΥΑ 2867/Y1/2020 (ΦΕΚ 872/B/16-3-2020) αποφασίστηκε μεταξύ άλλων «(Η) προσωρινή απαγόρευση της τέλεσης κάθε είδους

λειτουργιών και ιεροπραξιών σε όλους ανεξαιρέτως τους χώρους θρησκευτικής λατρείας (κάθε είδους και κάθε νομικού, κανονικού και εν γένει θρησκευτικού καθεστώτος ναών και παρεκκλησιών, ευκτηρίων οίκων, τεμενών κ.λπ.) κάθε δόγματος και θρησκείας, ανεξαρτήτως μεγέθους και χωρητικότητάς τους, στο σύνολο της Επικράτειας, για προληπτικούς λόγους δημόσιας υγείας και για το χρονικό διάστημα από 16.3.2020 έως και 30.3.2020, κατά τα αναφερόμενα στις σχετικές εισηγήσεις της Εθνικής Επιτροπής Προστασίας Δημόσιας Υγείας έναντι του κορονοϊού COVID-19. Επιτρέπεται μόνο η προσέλευση πιστών, για ατομική προσευχή με βραχεία παραμονή τους στον χώρο λατρείας, τηρουμένης της αναλογίας του ενός ατόμου ανά 10 τ.μ. επιφανείας και με ελάχιστη απόσταση τα δύο (2) μέτρα μεταξύ τους.». Στη συνέχεια με την ΚΥΑ ΔΙα/ΓΠ.οικ. 23093/2020 (ΦΕΚ 1178/Β/6-4-2020) για την προσωρινή απαγόρευση της τέλεσης κάθε είδους λειτουργιών και ιεροπραξιών στους θρησκευτικούς χώρους λατρείας για το χρονικό διάστημα από 12-4-2020 έως και 20-4-2020 ορίστηκε στην παρ. 2 ότι «Σε περίπτωση τέλεσης λειτουργιών, λατρευτικών συνάξεων, ιεροπραξιών ή κάθε είδους θρησκευτικής τελετής, αυτές πραγματοποιούνται αποκλειστικά και μόνο από θρησκευτικό/θρησκευτικούς λειτουργό/λειτουργούς και το αναγκαίο βοηθητικό προσωπικό (όπως ιεροψάλτης, νεωκόρος), ο συνολικός αριθμός των οποίων δεν υπερβαίνει τους τέσσερις (4) για όλους τους χώρους λατρείας, εκτός των Μητροπολιτικών Ναών, στους οποίους ο ανώτατος αριθμός ορίζεται σε έξι (6) [...]». Απαγορεύθηκε δηλαδή η πρόσβαση των πιστών στους θρησκευτικούς χώρους λατρείας καθολικά. Η ισχύς αυτού του μέτρου παρατάθηκε δύο φορές έως 3-5-2020. Και έκτοτε λήφθηκαν διάφορα μέτρα περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας. Το άρθρο 13 Σ εγγυάται τη θρησκευτική ελευθερία ως ατομικό δικαίωμα και το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) προστατεύει ομοίως την ελευθερία αυτή. Στην Ελλάδα, το υφιστάμενο συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο για τη θρησκευτική ελευθερία κατατάσσει γενικά τις εκφράσεις της στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και στην ελευθερία άσκησης θρησκευτικών πρακτικών. Μεταξύ αυτών, η λατρεία θεωρείται η πιο σημαντική και συχνά τηρούμενη στην πράξη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το ΣτΕ έκρινε διάφορες αιτήσεις. Η Επιτροπή Αναστολών απέρριψε αιτήσεις σχετικές με την απαγόρευση της τέλεσης κάθε είδους λειτουργιών και ιεροπραξιών στους θρησκευτικούς χώρους λατρείας με τις 49/2020, 60/2020,

99/2020. Με την 161/2020 απέρριψε αίτηση σχετική με την απαγόρευση της μεταλήψεως της Θείας Κοινωνίας.

Σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ. 4 Σ. «Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους». Δε μπορεί δηλαδή ούτε κάποιος πιστός, ούτε η Εκκλησία, η Συναγωγή ή το Τζαμί για παράδειγμα. Στην παρούσα φάση της πανδημίας, οι νόμοι προστατεύουν τη δημόσια υγεία και προσδιορίζουν τους (ενδεδειγμένους από την επιστήμη) τρόπους άσκησης της θρησκευτικής λατρείας. Η Εκκλησία δε διαθέτει κάποιο ειδικό «δικαίωμα ανυπακοής», που να στηρίζεται στη θεσμική θέση, την κοινωνική σημασία της και τη σχέση της με τους πιστούς. Οφείλει να υπακούει σε νόμιμες αποφάσεις που την περιλαμβάνουν και να τις αμφισβητεί μόνον ενώπιον των δικαστηρίων. Μέχρι να εκδοθούν αποφάσεις και από τη στιγμή που θα εκδοθούν αποφάσεις, όπως οι πρόσφατες του Συμβουλίου της Επικρατείας, η Εκκλησία έχει νομική μεν υποχρέωση να τις σεβαστεί, ηθική δε να διαπαιδαγωγήσει κατάλληλα το ποίμνιο της.²⁹ Στην πρώτη φάση της πανδημίας, η απαγόρευση της δημόσιας άσκησης της λατρείας ήταν σχεδόν απόλυτη, πέρασε όμως εύκολα το δικαστικό έλεγχο, που δεν αναλώθηκε στην αναζήτηση υποθετικών ηπιότερων μέτρων, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα δε θα είχαν την ίδια αποτελεσματικότητα.³⁰

Αν και δεν έχει διαμορφωθεί ιδιαίτερη νομολογία της υγειονομικής κρίσης, αξιοσημείωτο ενδιαφέρον, σχετικά με την νομιμότητα ή τη συνταγματικότητα των μέτρων που ελήφθησαν από την πολιτεία με σκοπό τον περιορισμό της εξάπλωσης της πανδημίας αναφορικά με την θρησκευτική ελευθερία, παρουσιάζουν οι αποφάσεις του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας και του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ. Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας ακύρωσε την απόφαση της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης με την οποία απαγορεύονται καθολικά και συνολικά οι εκδηλώσεις λατρείας ως μέτρο πρόληψης για την εξάπλωση του κορονοϊού, χαρακτηρίζοντάς την αντισυνταγματική, καθώς έκρινε ότι παραβιάζει την ελευθερία του θρησκευάτος. Πιο συγκεκριμένα, μια μουσουλμανική ένωση

²⁹ Εκκλησία και νομιμότητα, Μποτόπουλος Β. Κωνσταντίνος, www.syntagmawatch.gr

³⁰ Πανδημία και Εκκλησία, Ανθόπουλος Χαράλαμπος, www.syntagmawatch.gr

προσέβαλε διάταγμα το οποίο απαγόρευε απολύτως τις συναθροίσεις σε χώρους θρησκευτικής λατρείας και προσέφυγε στο Συνταγματικό Δικαστήριο με αίτηση προσωρινής τέλεσης οικείων θρησκευτικών πράξεων λόγω έναρξης του Ραμαζανιού με τήρηση όλων των απαραίτητων μέτρων προστασίας της δημόσιας υγείας. Το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε μεν ορθή τη μη τέλεση γενικώς των θρησκευτικών συναθροίσεων κατά την διάρκεια της πανδημίας όμως τόνισε ότι ο κίνδυνος μετάδοσης του ιού θα πρέπει να κρίνεται βάσει ειδικών περιστάσεων που συνδέονται με την κάθε θρησκευτική πράξη και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτή τελείται επιτρέποντας έτσι την νόμιμη και εύλογη ύπαρξη ορισμένων εξαιρέσεων στην απόλυτη απαγόρευση. Επομένως, το Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάσισε ότι θα πρέπει να επιτρέπονται εξαιρέσεις στον γενικό κανόνα, υπό τον όρο ότι θα τηρούνται τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης και υγιεινής για να προληφθεί η διασπορά του ιού. Πρόκειται για απόφαση χωρίς προηγούμενο και αφορά μουσουλμανικά τεμένη, χριστιανικές εκκλησίες και εβραϊκές συναγωγές.

Εξίσου καθοριστικό ενδιαφέρον για την παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας εν μέσω πανδημίας είχε η απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ επί της υποθέσεως «Ρωμαιοκαθολική Επισκοπή του Μπρούκλιν κατά Κυβερνήτη Νέας Υόρκης» όπου με ψήφους 5-4 έγιναν δεκτές οι αιτήσεις προσωρινής δικαστικής προστασίας δύο θρησκευτικών οργανώσεων κατά ενός εκτελεστικού διατάγματος με το οποίο είχαν επιβληθεί, για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, ανώτατα όρια πληρότητας στην παρακολούθηση θρησκευτικών λειτουργιών. Οι προσφεύγοντες κατήγγειλαν ότι οι ανωτέρω περιορισμοί παραβιάζουν την ανεξιθρησκεία η οποία προστατεύεται προστατεύεται από την Πρώτη Τροπολογία του αμερικανικού συντάγματος και επεσήμαναν ότι υφίσταντο δυσμενή μεταχείριση διότι επιβλήθηκαν σε αυτούς αυστηρότεροι περιορισμοί από ότι σε καταστήματα λιανικού εμπορίου όπου ο αριθμός των ατόμων στους χώρους των καταστημάτων ήταν απεριόριστος. Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν δικαιολογείται η διακριτική μεταχείριση σε βάρος των θρησκευτικών οργανώσεων διότι δεν υπάρχουν αποδεδειγμένα στοιχεία ότι συμβάλλουν στην μετάδοση του ιού περισσότερο από τα καταστήματα και ότι η Πολιτεία μπορούσε να ηπιότερα μέτρα για τον περιορισμό της διασποράς του ιού όπως για παράδειγμα ο καθορισμός των ορίων πληρότητας με βάση το μέγεθος του λατρευτικού χώρου. Αξίζει να σημειωθεί ότι το δικαστήριο άσκησε ενδελεχή έλεγχο

αναλογικότητας επισημαίνοντας ότι κάθε περιοριστικό μέτρο θα πρέπει να εξετάζεται κατά περίπτωση από τα δικαστήρια και να ελέγχεται όχι απλώς η προσφορότητα αλλά και η αναγκαιότητα του κάθε μέτρου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού της προστασίας της δημόσιας υγείας. Το δικαστήριο κατέστησε σαφές ότι δεν θα πρέπει ο αφηρημένος κίνδυνος μετάδοσης του ιού να δικαιολογεί κάθε περιορισμό επί των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ότι η εκτελεστική εξουσία δεν έχει τη διακριτική ευχέρεια να ορίζει ποιες είναι οι απαραίτητες ανάγκες των πολιτών προκρίνοντας την εμπορική-οικονομική δραστηριότητα έναντι άλλων κοινωνικών δραστηριοτήτων. Οι δικαστικές αυτές αποφάσεις αποδεικνύουν ότι ακόμα και σε μια έκτακτη κατάσταση ανάγκης όπως είναι η πανδημία όπου καθίσταται επιτακτική η ανάγκη της προστασίας της δημόσιας υγείας και της ζωής δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση το Σύνταγμα να τίθεται στην άκρη και να θεωρείται ελάχιστονος σημασίας η παραβίαση των υπολοίπων συνταγματικά κατοχυρωμένων εννόμων αγαθών και ελευθεριών διότι σε αυτήν την περίπτωση θα γίνεται λόγος για ιεράρχηση των συνταγματικών δικαιωμάτων και καταστράτηγηση των συνταγματικών αρχών και αξιών.

6. Συμπεράσματα

Η πανδημία του COVID-19 αιφνιδίασε παγκοσμίως και προκάλεσε εντός δυο ετών τραγικές συνέπειες στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή σχεδόν όλων των κρατών. Εκατομμύρια ζωές χάθηκαν, άνθρωποι έμειναν χωρίς εργασία ,πολλοί απέκτησαν προβλήματα ψυχικής υγείας. Είναι μια πρωτόγνωρη κατάσταση , ένας αόρατος εχθρός που οι κυβερνήσεις καλούνται να αντιμετωπίσουν λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα και αποφάσεις. Το ελληνικό Σύνταγμα περιλαμβάνει δικλείδες ασφαλείας οι οποίες επιτρέπουν την αντιμετώπιση μιας έκτακτης περίπτωσης εξαιρετικά επείγουσας ανάγκης με περιορισμούς σύμφωνους με την αρχή της αναλογικότητας και να μην παραβιάζουν τον πυρήνα περιοριζόμενων δικαιωμάτων. Μέσω της ορθής άσκησης της κρατικής εξουσίας , σεβόμενη τα συνταγματικά θεμέλια και όρια , το πολίτευμα και η έννομη τάξη δεν αλλοιώνονται.

Ένα από τα κρισιμότερα ζητήματα στην περίοδο της πανδημίας σε σχέση με τους περιορισμούς θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων είναι ο ρόλος και η λειτουργία της αναλογικότητας. Κατά την διάρκεια των έκτακτων αυτών συνθηκών

όπου χρίζει επιτακτικής ανάγκης η προστασία της δημόσιας υγείας περιορίζοντας άλλες συνταγματικές ελευθερίες παρατηρήθηκε ότι υποβαθμίστηκε η σημασία της αρχής της αναλογικότητας όταν αντιμετωπίστηκε υπό την αμυντική της λειτουργία, ως τεχνική προστασίας των δικαιωμάτων από νομοθετικούς περιορισμούς. Πολλά μέτρα κρίθηκαν συνταγματικώς ανεκτά από το δικαστήριο διότι με τη δικαιολογία της εξυπηρέτησης του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος και της δημόσιας υγείας, χωρίς να προβαίνει σε συγκεκριμένες σταθμίσεις μεταξύ του δικαιώματος που περιορίστηκε, του μέτρου που επιβλήθηκε και του επιδιωκόμενου σκοπού. Αντίθετα όμως ενισχύθηκε η δημιουργική διάσταση της αναλογικότητας, ως τεχνική διαμόρφωσης του ίδιου του περιεχομένου των δικαιωμάτων καθώς οι έκτακτες συνθήκες οδήγησαν σε μεταβαλλόμενες σταθμίσεις αντιτιθέμενων αγαθών και συμφερόντων. Νέα δεδομένα ήρθαν στο προσκήνιο εκτιμώντας το περιεχόμενο των δικαιωμάτων διαφορετικά. Για παράδειγμα κατά την διάρκεια της πανδημίας η σύγκρουση μεταξύ του δικαιώματος της δημόσιας υγείας και της ελευθερίας της μετακίνησης οδήγησε στον επανακαθορισμό του περιεχομένου της δεύτερης ελευθερίας θεωρώντας ότι το δικαίωμα συνεχίζει να υλοποιείται με την επιτρεπόμενη σύντομη άσκηση ή την αγορά απαραίτητων τροφίμων. Σε κάθε περίπτωση όμως, στην πανδημία δεν θα πρέπει να παραγκωνίζεται η αρχή της αναλογικότητας όπου ο δικαστής, αντί να σταθμίζει τα αντιτιθέμενα συμφέροντα, να κρίνει τον περιορισμό των δικαιωμάτων στο όνομα του δημοσίου συμφέροντος με προτεραιοποίηση της δημόσιας υγείας. Η αρχή της αναλογικότητας επιβάλλει να γίνονται σταθμίσεις συγκεκριμένων δικαιωμάτων και περιοριστικών μέτρων *ad hoc* σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση και απαιτεί από τον νομοθέτη μια πειστική στοιχειοθέτηση της αναλογικότητας, η έλλειψη της οποίας δεν δικαιολογείται από την υπαγωγή των μέτρων στην γενικότερη πολιτική αντιμετώπισης μιας κρίσιμης κατάστασης. Στην διάρκεια της πανδημίας παρατηρήθηκε ότι κατά την στάθμιση δικαιώματος ξεφεύγουμε από την σχέση αναλογίας μεταξύ συγκεκριμένου δικαιώματος, συγκεκριμένου περιοριστικού μέτρου και του επιδιωκόμενου σκοπού αλλά κοιτάμε πλέον την γενικότερη κατάσταση περιορισμών των δικαιωμάτων και κατά πόσο για παράδειγμα η ελευθερία συνάθροισης περιορίζεται το ίδιο με την παιδεία ή την θρησκευτική ελευθερία οδηγώντας σε θεωρίες εξισορρόπησης. Οι συνθήκες της πανδημίας επιβάλλουν τον ταυτόχρονο περιορισμό πολλών δικαιωμάτων και δίνεται ως ενιαίο κριτήριο για τον περιορισμό δικαιωμάτων ο βαθμός

επικινδυνότητας μίας συμπεριφοράς για τη διασπορά του ιού. Όμως ο βαθμός περιορισμού ενός δικαιώματος δεν θα πρέπει να συσχετίζεται με το βαθμό περιορισμού ενός άλλου δικαιώματος διότι έτσι οδηγούμαστε σε ενιαία εφαρμογή της αναλογικότητας στο σύνολο των περιορισμένων δικαιωμάτων και όχι σε συγκεκριμένες και κατά περίπτωση σταθμίσεις. Δεν θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι κατά την διάρκεια μιας πανδημίας κρίνεται αναγκαία η λήψη ορισμένων περιοριστικών μέτρων προκειμένου να περιοριστεί η μετάδοση του ιού και να προστατευθεί το έννομο αγαθό της δημόσιας υγείας. Στην προσπάθεια αντιμετώπισης της υγειονομικής κρίσης πολλά θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα περιορίστηκαν και συρρικνώθηκαν. Κατά την έκτακτη αυτή κατάσταση της πανδημίας, στο στάδιο της *stricto sensu* αναλογικότητας όπου γίνεται βαριά στάθμιση των περιοριζόμενων δικαιωμάτων με τη δημόσια υγεία, τα δικαιώματα όχι απλά υποχωρούν αλλά θίγεται μέχρι και ο απρόσβλητος πυρήνας τους, εκείνο δηλαδή το ελάχιστο αδιαπραγμάτευτο περιεχόμενο τους. Για παράδειγμα, στο δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης, το γεγονός ότι επιτρέπεται η σύντομη σωματική άσκηση σε κοντινή απόσταση από την οικία ή η μετακίνηση για προμήθεια απαραίτητων αγαθών και τροφίμων δεν σημαίνει ότι διατηρείται και ο σκληρός πυρήνας του δικαιώματος αυτού καθόσον συνιστά πλήρη απαγόρευση άσκησης δικαιώματος απαιτώντας μάλιστα και προηγούμενη έγγραφη δήλωση. Το σημαντικότερο όμως εδώ δεν είναι η προσβολή του πυρήνα του δικαιώματος αλλά η επανатаκτικότητα του. Αυτό συνεπάγεται ότι ένα δικαίωμα μπορεί να υποστεί ουσιαστικούς περιορισμούς για τη διασφάλιση του δημόσιου συμφέροντος. Ωστόσο, μόλις η υγειονομική κρίση υποχωρήσει, το δικαίωμα δύναται να επιστρέψει στην αρχική του κατάσταση πριν από την πανδημία, χωρίς να συρρικνωθεί το ρυθμιστικό του πεδίο. Θα πρέπει να ανακτήσει το ακριβές επίπεδο προστασίας που είχε πριν από την επιβολή των σημερινών περιορισμών. Κλείνοντας λοιπόν και λαμβάνοντας υπόψη τα ως άνω εκτεθέντα αυτό που εν τέλει έχει σημασία εν καιρώ πανδημίας είναι το ζήτημα της ανθεκτικότητας του Συντάγματος και των συνταγματικών δικαιωμάτων. Η συνταγματική ανθεκτικότητα αφορά την ικανότητα του Συντάγματος να αντέχει σημαντικές ανακατατάξεις και να επιτρέπει στο νομικό σύστημα να ανακτήσει τη λειτουργικότητά του εντός του καθιερωμένου πλαισίου κανόνων που διέπουν την οργανωμένη κοινωνική συνύπαρξη. Η ανθεκτικότητα των συνταγματικών δικαιωμάτων στην περίοδο της υγειονομικής κρίσης εξαρτάται από την

προσαρμοστικότητα τους στην πραγματικότητα. Στην πανδημία, τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα θα πρέπει να έχουν την ικανότητα να περιορίζονται με αποτέλεσμα να προσαρμόζονται στις έκτακτες και επείγουσες συνθήκες που επιβάλλουν λόγοι προστασίας δημόσιας υγείας και με αυτό τον τρόπο να συντηρούν την επαναστατικότητα τους και να αντέξουν σε αυτήν την πίεση που δέχεται το κοινωνικό κράτος δικαίου. Είναι εύλογος ο περιορισμός κάποιων δικαιωμάτων προκειμένου να περιοριστεί ο κίνδυνος εξάπλωσης του ιού εφόσον όμως ο περιορισμός είναι επαρκώς αιτιολογημένος, αναλογικός με τον επιδιωκόμενο σκοπό και χρονικά περιορισμένος. Δημιουργείται όμως κίνδυνος ότι ο περιορισμός δεν γίνεται με συνταγματικό τρόπο αλλά με τρόπο που αφήνει περιθώρια υπόνοιας ότι θα είναι πολύ πιο εύκολη η επιβολή περιορισμών. Είναι κρίσιμο εάν με το πέρας της πανδημίας ανοίξει ο δρόμος που θα επιτρέπει στα κρατικά όργανα την απαγόρευση εξόδου από ο σπίτι με απειλή επιβολής προστίμου σε όσα άτομα είναι φορείς μίας συνηθισμένης ίωσης ή σε περίπτωση εμφάνισης ενός νέου ιού να κλείνουν επί τόπου τα καταστήματα εστίασης. Ως εκ τούτου, για να διατηρηθεί η ζωτικότητα του Συντάγματος εν μέσω πανδημίας, ένας από τους νομικούς του ρόλους υφίσταται σημαντική μείωση. Η επαλήθευση της συνταγματικότητας συγκεκριμένων μέτρων συνεπάγεται ερμηνευτική προσαρμογή του Συντάγματος και των βασικών αρχών του, καθιστώντας το προσαρμόσιμο, αλλά θέτοντας σε κίνδυνο τον εγγυητικό του ρόλο. Το Σύνταγμα οφείλει να υπηρετεί τα τρέχοντα κοινωνικά δρώμενα και να συνεχίζει να επιτελεί τις βασικές του λειτουργίες ακόμα σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης. Το κρίσιμο όμως είναι να καταφέρει μέσα από αυτή την κρίση να βγει αλώβητο, να μην επηρεαστεί ως προς τον τρόπο λειτουργίας του και όταν παρέλθει η κρίση να υπάρχει η δυνατότητα επαναφοράς του στο προηγούμενο επίπεδο προστασίας.

Βιβλιογραφία

- *Αλιβιζάτος Νίκος*, Ποια δημοκρατία μετά τον Covid-19;, Καθημερινά, 25/03/2020 , διαθέσιμο σε: <https://www.kathimerini.gr/society/1070545/n-alivizatos-poia-dimokratia-meta-ton-covid-19/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Αλιβιζάτος Νίκος*, Covid – 19: Ήταν το Σύνταγμά μας έτοιμο;, Η Καθημερινή, 23/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.kathimerini.gr/politics/561169003/covid-19-itan-to-syntagma-mas-anetoimo/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Ανθόπουλος Χαράλαμπος*, Ο Covid-19 και η εποχή των δικαιωμάτων, Constitutionalism, 28/03/2020, διαθέσιμο σε:

- https://www.constitutionalism.gr/2020-03-29_anthopoulos-covid19-telos-epohis-dikaionaton/ (τ.π. 18.1.2022)
- *Ανθόπουλος Χαράλαμπος*, Η γενική απαγόρευση των υπαίθριων συναθροίσεων, constitutionalism, 17/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.protothema.gr/blogs/haralabos-anthopoulos/article/1065819/i-geniki-apagoreusi-ton-upaithrion-sunathroiseon/>
 - *Αργυρόπουλος Γιώργος*, Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου (άρθρο 44&1 Σ), Θέμις, 11/06/2013, διαθέσιμο σε: <https://curia.gr/prakseis-nomothetikou-periexomenou-arthro-44-s/> (τ.π. 18.1.2022)
 - *Αυλωνίτης Αλέξανδρος*, Απαγόρευση συναθροίσεως / Δεν ερμηνεύουν μόνο το Σύνταγμα οι συνταγματολόγοι, Η Αυγή, 17/11/2020, διαθέσιμο σε: https://www.avgi.gr/politiki/371970_den-ermineyoun-mono-syntagma-oi-syntagmatologoi (τ.π. 18.1.2022)
 - *Βενιζέλος Ευάγγελος*, Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία, Περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τεύχος 84, 2020, εκδόσεις Σάκκουλα, σελ. 275 – 300, διαθέσιμο σε: <https://evenizelos.gr/mme/articlesinthepress/435-articles2020/6222-4-4-2020.html> (τ.π. 18.1.2022)
 - *Βενιζέλος Ευάγγελος*, Δεύτερο κύμα πανδημίας, των περιοριστικών μέτρων και του συνταγματικού προβληματισμού, Covid-19: Δικαϊκές Επιπτώσεις & προοπτικές, Ε.Ε.Ν.ε-Θέμις, 23/12/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/439-conferencespeech2020/6381-ev-venizelos-deytero-kyma-tis-pandimias-ton-perioristikon-metron-kai-tou-syntagmatikoy-provlimatismoy.html> (τ.π. 18.1.2022)
 - *Βενιζέλος Ευάγγελος*, Νόμιμη και συνταγματική η απαγόρευση συναθροίσεων, Η Καθημερινή, 16/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.kathimerini.gr/politics/561160102/ey-venizelos-nomimi-kai-syntagmatiki-i-apagoreysi-synathroiseon/> (τ.π. 18.1.2022)
 - *Βλαχόπουλος Σπύρος*, Ο κίνδυνος του «συνταγματικού μιθριδατισμού», Καθημερινή, 29/03/2020, διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/2020-03-29_vlahopoulos_syntagmatikos-mithridatismos/ (τ.π. 18.1.2022)

- Βλαχόπουλος Σπύρος, Δημοκρατία των επιστημόνων;, Syntagma Watch, 15/01/2021, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/dimokratia-twn-epistimonwn/> (τ.π. 18.1.2022)
- Βιδάλης Τάκης, Πανδημία και συνέρχεσθαι: Τι είναι ο «πυρήνας» των θεμελιωδών δικαιωμάτων;, Syntagma watch, 17/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/pandimia-kai-synerxesthai-ti-einai-o-pyrinas-ton-themeliodon-dikaiomaton/> (τ.π. 18.1.2022)
- Ζωγραφόπουλος, Α., Προσωπικά δεδομένα, Covid-19 Πρακτικά ζητήματα έννομης προστασίας Επιπτώσεις, προκλήσεις & νομοθετικές εξελίξεις, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021
- Ιγγλεζάκης, Ιωάννης, Ευαίσθητα Προσωπικά Δεδομένα, 2003.
- Ιγγλεζάκης, Ιωάννης, Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (Κανονισμός 2016/679) Εισαγωγή στο νέο νομικό πλαίσιο προστασίας προσωπικών δεδομένων, 2018
- Καϊδατζής Ακρίτας, κ.α., Επιστημονική αφωνία σε ώρα κρίσης;, Constitutionalism, 25/04/2020, διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/2020-04-25_kamtsidou-kaidatzis-kouroundis/ (τ.π. 18.1.2022)
- Καϊδατζής Ακρίτας, Αντίθετη στο Σύνταγμα αλλά και στους νόμους η καθολική απαγόρευση συναθροίσεων, The Press Project, 16/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://thepressproject.gr/gnomodotisi-a-kaidatzi-antitheti-sto-syntagma-alla-kai-stous-nomous-i-katholiki-apagorefsi-synathroiseon/> (τ.π. 18.1.2022)
- Καϊδατζής Ακρίτας, Πανδημία, δημοκρατία, δικαιώματα: Το τέλος του συνταγματικού δικαίου;, Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς, διαθέσιμο σε: <https://poulantzas.gr/yliko/akritas-kaidatzis-pandimia-dimokratia-dikeomata-to-telos-tou-syntagmatikou-dikeou/> (τ.π. 18.1.2022)
- Καϊδατζής Ακρίτας, Τα μέτρα που επιβλήθηκαν έχουν πρώτο θύμα τη δημοκρατία, ΕφΣυν, 11/4/2020, διαθέσιμο σε: https://www.efsyn.gr/politiki/synenteyxeis/238838_tametrapoyepibliethikan-ehoynto-thyma-ti-dimokratia (τ.π. 18.1.2022)
- Καϊδατζής Ακρίτας, Το πρόβλημα είναι η δημοκρατία, όχι τα δικαιώματα, ΕφΣυν, 27/3/2020, διαθέσιμο σε:

https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/236873_problima-einai-i-dimokratia-ohi-ta-dikaiomata (τ.π. 18.1.2022)

- *Καμτσίδου Ιφιγένεια*, κ.α., Επιστημονική αφωνία σε ώρα κρίσης;, Constitutionalism, 25/04/2020, διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/2020-04-25_kamtsidou-kaidatzis-kouroundis/ (τ.π. 18.1.2022)
- *Καμτσίδου Ιφιγένεια*, , Η πανδημία και η αναχώρηση του δίκαιου, Η Εποχή, 5/4/2020 διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/2020-03-04_kamtsidou_pandimia/ (τ.π. 18.1.2022)
- *Καραβοκύρης Γιώργος*, Η συνταγματικότητα της απαγόρευσης των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων, Syntagma Watch, 18/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/i-syntagmatikotita-tis-apagorefsis-ton-dimosion-ypaithrion-synathroiseon/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Κοντιάδης Ξενοφών*, Δικαιώματα και Πανδημία, διαNEOσις, 04/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.dianeosis.org/2020/04/dikaiomata-kai-pandimia/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Κοντιάδης Ξενοφών*, Είναι το γενικό lock down αντισυνταγματικό; Syntagma Watch, 09/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/einai-to-geniko-lock-down-antisyntagmatiko/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Κοντιάδης Ξενοφών*, Δημόσια υγεία και συναθροίσεις, Syntagma Watch, 19/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/dimosia-ygeia-kai-synathroiseis/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Κόρσος Δημήτριος*, Διοικητικό Δίκαιο, Γενικό μέρος, Τέταρτη Έκδοση, (Ενημερωμένη-Συμπληρωμένη από *Μ.-Ε. Κόρσου – Παναγοπούλου*), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013
- *Κουβέλης Φώτης*, , Επικίνδυνη για τη δημοκρατία η γενικευμένη απαγόρευση, ΕΦΣΥΝ, 16/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://indicator.gr/f-koyvelis-epikindyni-gia-ti-dimokratia-i-genikkeymeni-apagoreysi> (τ.π. 18.1.2022)
- *Κουρουνδής Χαράλαμπος*, κ.α., Επιστημονική αφωνία σε ώρα κρίσης;, Constitutionalism, 25/04/2020, διαθέσιμο σε: https://www.constitutionalism.gr/2020-04-25_kamtsidou-kaidatzis-kouroundis/ (τ.π. 18.1.2022)

- *Κουρουνδής Χαράλαμπος*, Η επιβολή απαγόρευσης κυκλοφορίας στερείται συνταγματικής νομιμότητας, ΕφΣυν, 23/3/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.efsyn.gr/node/236348> (τ.π. 18.1.2022)
- *Κουρουνδής Χαράλαμπος*, Η νέα απαγόρευση συναθροίσεων και το Σύνταγμα, constitutionalism, 28/1/2021, διαθέσιμο σε: <https://www.constitutionalism.gr/i-nea-apagorefsi-sinathriseon-kai-to-sintagma/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Μαρκαντωνάτου – Σκαλτσά Ανδρομάχη*, Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου, Εισαγωγή-Θεμελιώδεις έννοιες, Γ΄ έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2016
- *Μποτόπουλος Β. Κωνσταντίνος*, Κορωνοϊός και Έκτακτη Ανάγκη, Syntagma Watch, 17/03/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/koronoios-kai-ektakti-anagi/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Νικολόπουλος Γιώργος*, COVID19 – Περιορισμός θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω αντισυνταγματικών ΠΝΠ ή μέσω του άρθρου 48 Σ., Constitutionalism, 17/04/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.constitutionalism.gr/2020-04-16-nikolopoulos-pnn-arthro48s/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Παναγοπούλου – Κουτνατζή Φερενίκη*, Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε περίοδο πανδημίας, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, Οκτώβριος 2021
- *Περάκης Παναγιώτης*, Είναι αντίθετα με το Σύνταγμα τα κυβερνητικά μέτρα περιορισμού των μετακινήσεων που ανακοινώθηκαν για την αντιμετώπιση του κορωνοϊού;, Syntagma Watch, 23/03/2020, διαθέσιμο σε:
- *Σωτηρέλης Γιώργος*, Ο τρόπος με τον οποίο επιβλήθηκε η απαγόρευση εγείρει σοβαρό ζήτημα συνταγματικότητας, ΕΦΣΥΝ, 16/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/einai-antitheta-me-to-syntagma-ta-kyvernitika-metra-periorismou-ton-metakiniseon-pou-anakoinothikan-gia-tin-antimetopisi-tou-koronoiou/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Σωτηρέλης Γιώργος*, Από την τοπική απαγόρευση στη γενική αναστολή των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων: Συνταγματικά προβλήματα και (αχρείαστες) πολιτικές εντάσεις, constitutionalism, 17/11/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.constitutionalism.gr/apo-tin-topiki-apagorefsi-stin-geniki-anastoli-ton-dimosion-ipethrion-simathriseon/> (τ.π. 18.1.2022)

- Σωτηρόπουλος Β., Υπεύθυνος Προστασίας Δεδομένων, εργαλειοθήκη για τον νέο θεσμό σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017
- Τσακυράκης Σταύρος, Άσκηση αναθεώρησης του Συντάγματος, Liberal Sociability, 17/09/2013, διαθέσιμο σε: <https://tsakyrakis.wordpress.com/2013/09/17/άσκηση-αναθεώρησης-του-συντάγματος/> (τ.π. 18.1.2022)
- Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Πανδημία και περιοριστικά μέτρα: Περιορισμοί στα θεμελιώδη δικαιώματα και αρχή της επιφύλαξης του νόμου (Μέρος Ι), Syntagma Watch, 07/04/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/pandimia-kai-perioristika-metra-periorismoi-sta-themeliodi-dikaiomata-kai-arxi-tis-epifilaxis-tou-nomou-meros-i/> (τ.π. 18.1.2022)
- Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Πανδημία και περιοριστικά μέτρα (Μέρος ΙΙ): Οι αρχές της αναλογικότητας και της απαγόρευσης παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος, Syntagma Watch, 09/04/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/pandimia-kai-perioristika-metra-meros-ii-oi-arxes-tis-analogikotitas-kai-tis-apagorefsis-paraviasis-tou-pirina-tou-dikaiomatos/> (τ.π. 18.1.2022)
- Φωτιάδου Αλκμήνη, Η ανθεκτικότητα των δικαιωμάτων στην πανδημία, Syntagma Watch, 02/12/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/i-anthektikotita-ton-dikaiomaton-stin-pandimia/> (τ.π. 18.1.2022)
- Χάνος Αντώνιος, «Αρνητική» και «θετική» έννοια της αρχής της αναλογικότητας: Εννοιολογικά στοιχεία και δικαστικός έλεγχος Μελέτημα που δημοσιεύθηκε στον τόμο ΙΙΙ του συλλογικού τόμου «Χαριστήριο εις Λουκά Θεοχαρόπουλο και Δήμητρα Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου», που εκδόθηκε ως Νο 10 της σειράς ΝΟΜΟΣ, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 659-702
- Χάνος Αντώνιος, Η αρχή της αναλογικότητας στο έργο της Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου σε: Φερενίκη Παναγοπούλου/Ευαγγελία

Μπάλτα (επιμ.), Τόμος εις μνήμην Καθηγήτριας Δήμητρας Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, 2020.

- *Χάνος Αντώνιος*, Τελολογική ερμηνεία του δικαίου και αρχή της αναλογικότητας Μελέτημα που δημοσιεύθηκε στον συλλογικό τόμο με τίτλο «Σκοπός, τελεολογία και δίκαιο – Εισηγήσεις ανακοινωθείσες εις το Διεπιστημονικό Φροντιστήριο 2006/2007 δημοσιευόμενες τη επιμελεία Ι. Στράγγα / Χαρ. Παπαχαραλάμπους», το 2010 ως Τόμος 4 της επιστημονικής σειράς «Πεπραγμένα της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοϊστορικής Ερεύνης» από τους εκδοτικούς οίκους Σάκκουλα (Αθήνα – Θεσσαλονίκη), Nomos (Baden-Baden) και L'Harmattan (Paris – Torino – Budapest), σελ. 343-368 (με περίληψη στη γερμανική γλώσσα στις σελ. 367/368).
- *Χρήστου Βασιλική*, Είναι αντιθεσμικό και αντισυνταγματικό να κυβερνάει συνεχώς η εκτελεστική εξουσία με Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου;, Syntagma Watch, 30/07/2019, διαθέσιμο σε: <https://www.syntagmawatch.gr/ask-a-question/einai-antithesmiko-kai-antisynagmatiko-na-kyvernaei-synechos-i-ektelestiki-exousia-me-praxis-nomothetikou-periechomenou/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Alivizatos Nicos, Veronica Bilcova, Lain Cameron, Oliver Kask, Kaarlo Tuori*, Respect for Democracy, human rights and the Rule of law during states of emergency reflection, Strasbourg, 26/05/2020, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), διαθέσιμο σε: <https://rm.coe.int/respect-for-democracy-hu-man-rights-and-rule-of-law-during-states-of-e/16809e82c0> (τ.π. 18.1.2022)
- *Molloy Sean*, Covid-19 and Derogations Before the European Court of Human Rights, Verfassungsblog, 10/04/2020, διαθέσιμο σε: <https://verfassungsblog.de/covid-19-and-derogations-before-the-european-court-of-human-rights/> (τ.π. 18.1.2022)
- *Shah A. Patrik*, Covid-19: Emergency Powers and Constitutional Limits, *David B. Rivkin Jr. and Charles Stimson*, A Constitutional Guide to Emergency Powers, WSJ, 19/03/2020, διαθέσιμο σε: <https://www.akingump.com/en/news->

[insights/covid-19-emergency-powers-and-constitutional-limits.html](https://www.insights/covid-19-emergency-powers-and-constitutional-limits.html)

(τ.π.

18.1.2022)